

реакція на владні ініціативи та заклики. Цінним у дослідженні є проведена диференціація політичної поведінки різних соціальних прошарків. Автор пропонує наступні види політичної поведінки: керівники вищої ланки дотримувалися показової (демонстрування активності при виконанні директив) і лояльної до режиму поведінки; управлінці середньої ланки, районні та сільські можновладці орієнтувалися як на взірець на поведінку вищого керівництва, будучи лояльними сліпими наслідувачами і бездумними виконавцями; молодь не виявляла високого інтересу до політики, її політична соціалізація відбувалася шляхом приєднання до вже сформованих суспільних норм; чи не найкритичніші настрої, приховано вороже ставлення, відособлену лінію поведінки демонструвало населення Західної України; значним відсоток опозиційності до влади був серед репатріантів. Звичайно, ця класифікація потребує подальшого уточнення та розширення на інші групи, однак ці пропоновані типи слід взяти до уваги при подальших дослідженнях.

На жаль, інші проблеми соціальної історії України повоєнного часу не знайшли свого висвітлення в сучасній українській історіографії. Перед українськими дослідниками з усією очевидністю стоїть проблема розширення тематичного спектру історичних досліджень.

§ 2. Соціальна та культурна історія українського соціуму пізнього сталінізму: тематика та методологія англомовної історіографії

Становлення англомовної україніки. Початок славістичних досліджень в Англії і США припадає на кінець XIX ст., однак до середини XX ст. славістика (передусім русистика) у науковій та освітній системі США, Канади та Великобританії займала маргінальні позиції. Справжній вибух наукового зацікавлення історією Росії, Радянського Союзу та країн Східної Європи, що опинилися під комуністичним режимом, спостерігається з другої половини 1940-х років¹⁷⁴. Цілком зрозуміло, що основними причинами, які викликали такий посиленний інтерес до цього регіону, стала обстановка «холодної війни», яка характеризувалася ідеологічним, політичним, військовим протистоянням двох суперсистем – США та СРСР. В умовах постійної конфронтації з радянським Союзом у Сполучених Штатах виникла гостра необхідність вивчення свого противника, зокрема й у науковому сенсі.

Уявлення про неросійські нації та народи Росії і східноєвропейського регіону в середовищі англо-американської історіографії середини XX ст. було дуже розмитим. Повоєнний вплив російських емігрантів на структуру та методологію радянознавчих досліджень з їхньою великодержавницькою концепцією аж ніяк не сприяв проясненню

ситуації. Нівелювання національної проблематики в англо-американській історіографії посилювалося також через особливості інтелектуальної та соціальної ситуації у середовищі української діаспори, яка б могла, як можна припустити, у такий же спосіб вплинути на англomовні дослідження, як це вдалося зробити російським еміграційним ученим. Однак, порівняно зі своїми російськими візаві, які оселилися в Америці ще в довоєнний час, основні сили український діаспорних вчених у міжвоєнний період перебували в Центрально-Східній Європі. Навіть після закінчення війни пройшло кілька років, що отримали назву «таборовий період», аж поки українські дослідники разом з частиною заснованих ними наукових установ перебралися до Північної Америки – Сполучених Штатів та Канади¹⁷⁵. Зважаючи ще на адаптаційний період у нових країнах, українці фактично втратили час, коли англо-американська історіографія була найбільш спрагла до спеціалістів-слов'язознавців. Та й українські наукові емігранти з відновленими чи новопосталими – Науковим товариством імені Тараса Шевченка, Українською Вільною Академією Наук в Америці та Канаді тощо¹⁷⁶ – діяли у ізольованому науково-інтелектуальному просторі, що не перетинався з англomовної славістикою, яка саме знаходилася у процесі свого соціально-інституційного та теоретично-методологічного становлення.

Зміни в англomовному науковому середовищі, які й започаткували власне україніку як науково легітимну дисципліну, припадають на другу половину 1960-х років. Визначальним їх фактором став прихід у науку нового покоління вчених українського походження¹⁷⁷.

Нове покоління дослідників українського походження слід вважати швидше послідовниками англосаксонської інтелектуальної традиції і представниками англо-американської історіографії. Адже, незважаючи на можливе народження в Україні чи навіть українську національну ідентичність, ці особи у переважній більшості були вихованцями англо-американської освітньої та наукової системи, відтак засвоїли її організаційні та поведінкові норми, методологію, наукову етику, прилучилися до її інтелектуальних здобутків. Водночас фактор етнічного походження надавав їм деякі додаткові переваги, зокрема, знання української мови, що є необхідним для спеціалізації в україністиці, а також розширював їхній науковий кругозір та дозволяв чіткіше бачити упущення тодішньої славістики¹⁷⁸. Саме у цьому середовищі зародилася ідея відсепарувати інтелектуально та інституційно українознавчу проблематику від російських студій, причому зробити це у спосіб прийнятний і легітимний в очах західної наукової спільноти.

Внаслідок цього в англо-американській освітньо-науковій системі постали такі інституції як катедри української історії, літератури і

мовознавства у Гарвардському університеті, Український Науковий Інститут цього ж університету, Канадський інститут українських студій Альбертського університету. Було засновано періодичні органи нового типу – «Harvard Ukrainian Studies» та «Journal of Ukrainian Studies». Головною метою новозаснованих інституцій разом з усією інфраструктурою було включення до англомовної історичної науки, відтак вони притримувалися таких принципів, як переважаюча англомовність у мовно-комунікативній сфері¹⁷⁹, підкреслена об'єктивність наукових досліджень та орієнтація на самостійну історію України.

Попри це історія України ХХ ст. значною мірою продовжувала перебувати у складі англо-американської радянології. Остання за масштабами свого розвитку далеко перевищувала скромні зусилля західних українознавців, однак зосереджувалася переважно на Радянському Союзі в цілому, не занадто виокремлюючи окремі національні історії. До того ж радянологи у методологічному та термінологічному плані часто ототожнювали СРСР лише з Росією, вважали їх чи не синонімічними термінами щодо однієї й тієї ж держави. Це виявлялося, зокрема, в тому, що дослідники часто оперували даними щодо російської території, а висновки, отримані на їх основі, поширювали на весь СРСР. Чи, наприклад, у вживанні окремих термінів, коли росіян називали «титульною національністю», а всі інші нації та етноси – «національними меншинами», хоча українців, приміром, можна вважати титульною нацією у межах радянської України.

Такі загалом поширені методологічні викривлення дали підстави деяким зарубіжним вченим критикувати англо-американську історіографію за спрощений підхід до національної проблематики в межах Радянського Союзу та нівелювання національно орієнтованих досліджень, зокрема й україністики¹⁸⁰. З такою критикою можна погодитися. Від себе лише додамо, що, попри спримітизоване ставлення англомовних дослідників до національної проблематики, національна та етнічна призма були єдиними, крізь які неросійські національності у складі СРСР взагалі оприявнювалися як окремішня цілісність, тоді як при політичному, економічному, соціальному підході національна проблематика виступала лише як локальна варіація на російській реалії.

На сучасному етапі певне право на самостійність в англо-американській історіографії здобули лише такі періоди історії України, як ранньомодерний (який власне ставить питання появи українців як модерної нації) і пострадянський (коли для зарубіжного дослідника Україна з'явилася на політичній карті світу). Радянський період української історії все ще продовжує перебувати в ширшому інтелектуальному просторі вивчення Радянського Союзу в цілому.

Така ситуація зумовлює те, що у нашому огляді історії вивчення соціальних проблем повоєнного українського радянського суспільства в англо-американській історіографії нам доволі часто доведеться звертатися не лише до праць, присвячених власне Україні, а й до досліджень, що зосереджуються на всьому Радянському Союзі. Це необхідно передусім тому, що саме в останніх присутній той концептуальний рівень, яким послуговуються зарубіжні українознавці, і без аналізу якого українознавчі праці не можна помістити у ширший історіографічний контекст.

Загальна характеристика соціальної і культурної історії. 1990-ті та 2000-ні рр. принесли багато змін в англо-американську радянологію, зокрема і в проблематику соціальної історії. Окрім політичних, суспільних, культурних змін у регіоні колишнього СРСР і Східної Європи, перелом у соціальних студіях був зумовлений також низкою важливих соціокогнітивних факторів у самій англо-американській історіографії.

Найважливішим, на нашу думку, явищем останніх десятиліть став методологічний переворот у її студіях. Передусім дослідники відмовилися від загальноприйнятих у минулому концепції радянського соціального устрою – тоталітарної та модерністської – і почали шукати інші теорії та моделі, багатовекторніші та динамічніші.

Серед таких нових напрямів слід виділити, наприклад, неотрадиціоналістський підхід, прихильники якого (Кен Джовіт, Ендрю Волдер, Янош Корнаї, Тері Мартін та ін.) вважають, що сталінізму, як і радянській суспільній системі в цілому, був притаманний ряд «архаїзуючих» елементів, що уподібнювали її до традиційних, домодерних суспільств: практика клопотань, взаємовідносини за схемою патрон-клієнт, всеприсутність неформальних міжособистісних зв'язків на зразок блату, приписувані статусні категорії, монархічний принцип управління в Кремлі, надання владі містичного характеру та її ритуальне відображення.

Інший підхід, хоч умовно й називається «модерністським», проте не співпадає зі своїм візаві зразка 1970-х рр. Прихильники цього зреформованого підходу (Йохен Гелбек та ін.) не погоджуються з концептом «модерності», що творився західними дослідниками виключно на західному досвіді. У такій формі він непридатний для Радянського Союзу, оскільки останній є прикладом альтернативної форми модернізації. Як для модернізованої країни для СРСР характерним є використання низки інструментів конструювання соціуму, на дослідженні яких й зосереджують увагу дослідники: планування, принципи наукової організації суспільства, показники добробуту, механізми нагляду за населенням тощо¹⁸¹.

Врешті, найбільші методологічні зміни в англо-американській радянології відбулися завдяки т. зв. культурному перевороту у цій галузі.

Саме культурну історію та культурно-антропологічний підхід до вивчення радянського суспільства такі відомі на Заході славісти, як Шейла Фіцпатрік, Рональд Суні та Джон Кіп, вважають основним у сучасній англо-американській історіографії, методологічною базою третього покоління англомовних радянологів¹⁸². Прихильники такого підходу схильні вважати Радянський Союз особливою культурою чи цивілізацією, з характерними для неї соціокультурними феноменами. Звідси увага до проблем менталітету та уявлень звичайних радянських громадян, ритуалів, святкувань і церемоній, народної культури, конструювання суспільних символів, повсякденного життя, соціокультурних ідентичностей, ідеології тощо.

Дослідження зі сфери соціальної історії СРСР виявилися одними з найдинамічніших і прогресуючих у 1990-ті та 2000-ні рр. Хронологічно більшість з них стосуються періоду сталінізму в радянській історії. Саме останній перебрав на себе практично всю увагу дослідників. Сталінізм як спосіб правління і політичного контролю, сталінізм як інструмент формування нової людини, сталінізм як цивілізація, як повсякдення життя, як спосіб організації соціального устрою, як страх і терор – це лише мінімальний перелік тем, що захопили всю західну історіографію в останні два десятиліття.

Суперечливий, зламний, перехідний період пізнього сталінізму як окрема самостійна дослідницька проблема окреслилася перед англомовними істориками лише з кінця 1990-х рр.¹⁸³. Однак, і на це слід особливо зважати при аналізі відповідних праць, дослідження цього періоду безпосередньо виходили з тих нових теорій і концепцій, які стосувалися сталінізму в цілому і сформувалися за останні двадцять років. Дуже рідко під суспільний устрій цього періоду розробляється окрема теорія – всі вони є продовженням тієї чи іншої загальної теорії сталінізму.

Інша загальна риса найновіших англомовних робіт – це кардинальне переосмислення ними національного питання у СРСР, коли мова йде про політичний устрій Союзу, національну політику радянського керівництва, роль і місце регіональних політичних еліт, національних дисидентський рухів, але вперте ігнорування дослідниками національного контексту про вивченні питань соціального устрою радянського суспільства. Частина дослідників за старою звичкою, практично користуючись лише російським матеріалом, продовжують за аналогією поширювати свої висновки на інші радянські республіки. Більшість учених, розуміючи недоліки такого підходу, відверто вказують на дослідження ними лише радянської Росії, але нею ж зазвичай і обмежуються. Певним виключенням з цього є самостійне вивчення ісламських народів у складі СРСР чи, наприклад, окремих народностей, що не досягли рівня нації,

пов'язане насамперед з впадаючими ув око кардинальними соціальними розходженнями з домінуючим російським соціумом. Проте республіки з меншою амплітудою відмінностей від Росії, насамперед слов'янські Україна та Білорусія, практично не вивчаються англомовними вченими на предмет особливостей своєї суспільної організації у радянський час.

З нашої точки зору, найцікавішим напрямом радянознавчих студій в англо-американській історіографії на сучасному етапі стало вивчення повсякденних культурних практик радянського суспільства, зокрема й сталінізму. Проблеми приватності загалом, повсякденного життя в умовах радянського суспільного ладу вивчали такі дослідники, як Левіс С'єгельбаум, Девід Кровлі, Сюзан Рейд, Кетрін Ітон тощо.

Іншими популярними темами стали вивчення ролі ритуалів у радянському суспільстві, особливо у процесі формування нової «радянської» ідентичності (Лоренц Ерен, Карен Петрон)¹⁸⁴; соціальні інструменти контролю особистості, конструювання її соціальної, національної, гендерної ідентичності, моральних переконань, типів поведінки в системі радянського суспільства (Мервін Метьюз, Франсіс Бернстейн, Пітер Голквіст, Томас Вулф, Домінік Арель, Джеймс Гейнзен)¹⁸⁵; колективні емоції в соціумі та їх роль у виборі повсякденних поведінкових стратегій (Роберт Тьорстон, Гленіс Янг)¹⁸⁶ тощо.

Слід відмітити ту рису, що вивчення радянського суспільства знаходилося і продовжує знаходитися у залежності від ширших методологічних і концептуальних пошуків англо-американської радянології. Це цілком справедливо і для початкового повоєнного періоду становлення радянологічних досліджень, коли панівною була тоталітарна модель радянського устрою з її увагою до політичних процесів у радянському суспільстві, до систем контролю за поведінкою населення та ідеологічних чинників. Проблема визначення засад функціонування радянського соціуму лише посилилася з поворотом англо-американської історіографії у 1970-х рр. до ревізійністського напрямку, коли до радянської системи застосовувалася модернізаційна парадигма. Врешті, на сучасному етапі культурної історії СРСР домінантність методологічних засад виявилася найяскравіше. Дослідники використовують теоретичні напрацювання історії повсякдення, гендерної історії, історії націоналізму та «нової імперської історії», і без знання цього загального контексту зрозуміти напрацювання щодо суспільного ладу Радянського Союзу стає просто неможливо, особливо коли це стосується сучасних концепцій неотрадиціоналістського суспільства, патерналістської системи чи щоденних культурно-цивілізаційних практик сталінізму.

Соціальна стратифікація. У загальних концепціях радянського соціуму неодмінним елементом залишалася проблема соціальної стратифікації

цього суспільства. Заявлений більшовиками в теорії безкласовий устрій суспільства, реальна політика знищення цілих соціальних груп, труднощі взаємовідносин між класами – все це давало підстави західним науковцям до уважного розгляду питань суспільної диференціації у СРСР. Її глибше розуміння надавало можливість для виокремлення головних соціальних агентів, від яких залежав вибір стратегії подальшого розвитку і, відповідно, з огляду на яких західним політикам варто було б вирішувати важливі зовнішньополітичні проблеми.

Англо-американська радянологія аж до початку 1990-х рр., не маючи достатньо емпіричних даних для вироблення оригінальної концепції соціальної стратифікації, мусила покладатися у цьому на офіційну радянську класифікаційну систему з її поділом на робітничий клас, селянство та особливий суспільний прошарок – інтелігенцію. Однак західні дослідники, приймаючи за основу такий поділ, не могли погодитися на його остаточність і безсумнівність. Практика підказувала їм, що в суспільстві існують глибші відмінностей, які потрібно враховувати при укладанні більш точної стратифікаційної схеми. Однією з головних соціальних груп, виокремленою в англо-американській історіографії, існування якої проте не визнавалося у СРСР на офіційному рівні, став т. зв. новий клас. Під ним загалом розумілася політична еліта: чи вищі партійні керівники, чи певні упривілейовані прошарки населення, чи номенклатура. Хоч дослідниками, як бачимо, використовувалися різні означення, проте всі вони погоджувалися на тому, що визначальну роль у радянському суспільстві відігравав не робітничий клас, а певна соціальна група, наділена реальною владою приймати політичні рішення, привілеями та вищим соціальним статусом.

Починаючи з 1990-х років унаслідок змін в англійській історіографії традиційні висновки щодо соціальної стратифікації радянського суспільства були піддані кардинальному перегляду.

Попередні дослідники, попри різні варіації соціального поділу радянського суспільства, в основу завжди ставили радянську категорію «класу» як невід’ємної, визначальної, чи не єдино можливої характеристики особистості в соціумі. Саме вродженим класовим походженням визначалося місце особи в соціальному устрою СРСР.

Сучасні історики поставили під сумнів доцільність бездумного використання класової стратифікації радянського суспільства у всі періоди його історії і спробували визначити способи формування та функціонування інших соціокультурних ідентичностей. Новий підхід базувався на тому, що клас – це не фіксована характеристика індивідуума, а швидше соціальна ідентичність, яка була винайдена більшовиками після революції і якої, таким чином, можна було позбавитися, приховати, навчитися тощо.

Відомим теоретиком цієї проблеми є Шейла Фіцпатрік. Саме вона у своїх численних дослідженнях встановила, що «клас» у радянському суспільстві – це була швидше приписувана, накинута зверху категорія, аніж соціоекономічна характеристика. Найпершою функцією цього конструйованого класу було визначення прав, привілеїв та обов'язків особи перед державою¹⁸⁷.

Схожої думки притримуються дослідники, які вивчають практики споживання та розподілу товарів у радянському суспільстві – Джулі Геслер, Янош Корнаї, Сюзан Рейд, Кетрін Вердері та ін. Широко відомою та використовуваною в англомовній історіографії стала також ідея дослідниці Єлени Осокіної про те, що в соціальних системах радянського типу «доступ до чогось» є ключовою ознакою привілеїв, а радянська соціальна стратифікація базується на споживанні (ступені доступу до товарів), а не на їх виробництві (приватній власності на засоби виробництва)¹⁸⁸.

Однак, попри нові теорії та моделі соціальної ідентичності, багато дослідників воліють все ще використовувати звичний для англомовної історіографії поділ на робітників, селян, правлячу еліту, інтелігенцію, хоч уже в межах цих категорій висновки можуть значно відрізнитися від отриманих кілька десятиліть тому.

В останні роки радянську еліту (партійних керівників, бюрократів, військових офіцерів) як соціальну групу вивчають Еван Мавдслі, Стівен Вайт, Степан Величенко, Роджер Різ¹⁸⁹. Про ті чи інші соціокультурні аспекти діяльності радянських робітників писали Девід Рафлі, Дональд Філтзер, Крістофер Бертон, Джефрі Росман та ін.¹⁹⁰. Мобілізації радянських селян у суспільну структуру радянського суспільства присвятили свої дослідження Мері Баклі та Естер Кінгстон-Ман¹⁹¹. Визначити особливості конструювання радянською владою уявлень про нібито існування куркулів як окремого класу на території новоприєднаної після Другої світової війни Західної України поставив собі за завдання Девід Марплз¹⁹².

Спостерігаються також спроби серед дослідників виокремити інші, позакласові соціальні групи в радянському соціумі, як, наприклад, це зробив Марк Едель щодо радянських ветеранів Великої Вітчизняної війни¹⁹³. Проте, звичайно, найбільшого розвитку в англомовній історіографії набули дослідження, які в основу соціальної ідентичності ставлять стать, – гендерні студії. Відомими в англомовній історіографії адептками жіночої історії є Мелані Іліч, Лін Етвуд, Венді Голдман, Барбара Енджел, Анастасія Посадская-Вандербек, Барбара Клементс, Крістін Воробек, Лінда Едмондсон, Сюзан Рейд, Крістін Рот-Ей, Мері Баклі, Розалін Марш, Ана Крилова та ін.¹⁹⁴.

Загалом, концепції соціальної стратифікації радянського суспільства, сформовані англо-американською історіографією протягом другої

половини ХХ – початку ХХІ ст., можна поділити на дві групи. До першої належать ті, що за основу беруть запропонований радянськими суспільствознавцями класовий устрій радянської держави, щоправда дещо модифікуючи його відповідно до власних уявлень про неодмінність існування у суспільстві вищого керівного упривілейованого прошарку, яким найчастіше виступали члени партії. До іншої групи входять ті концепції, що з'явилися в англо-американській історіографії під впливом методологічного повороту до культурної історії. Прихильники таких теоретичних узагальнень вважають неправомірним покладатися на клас як визначальну категорію соціальної стратифікації і займаються пошуком інших маркерів соціальної ідентичності.

Девіантні прояви. У сучасних соціологічних дослідженнях девіантну поведінку прийнято визначати як вчинок, дія людини чи групи людей, які не відповідають усталеним у даному суспільстві нормам. Радянський соціум не був винятком і, як і в усіх інших суспільствах, у ньому постійно відбувалися прояви девіантної поведінки. Водночас, як на нашу думку, для радянського соціуму була характерна ціла низка особливостей.

Передусім, у радянському соціумі відчутно домінували декретивні, тобто оголошені, встановлені державою соціальні норми. Їх вага була настільки значною, що вони регулювали і сферу найбільш інтимного, приватного життя людини.

По-друге, практика радянської держави передбачала регламентацію не лише поведінки, а й способів думання своїх громадян. Звідси такий високий ступінь індоктринації і політизації радянського соціуму та жорстке осудження інтелектуальних і політичних девіацій. Це зумовлювало взаємонакладання соціальних і політичних девіацій, коли, наприклад, наслідком інакомислення ставало соціальне відчуження і нізведення у публічно тавровані та ізольовані соціальні групи, а порушенням соціального порядку надавалося значення ідеологічно ворожих дій. Власне, керуючись саме цією ознакою, ми до нашого аналітичного огляду, присвяченого передусім соціальному аспекту девіацій, включимо історіографічний аналіз головних ідеологічно-політичних девіацій українського радянського суспільства – український націоналізм і дисидентський рух.

По-третє, для радянської держави характерним був процес т. зв. конструювання девіацій зверху, коли цілі соціальні групи, передусім в ідеологічних цілях, за довільними ознаками визначалися як девіанти, хоча особи, нібито приналежні до таких груп, не мали жодного усвідомлення аномальності своєї поведінки. Типовими прикладами таких девіантних груп є куркулі чи євреї у повоєнний час.

Врешті, претензія радянського режиму на тотальне нормування суспільного життя логічно призвела до формування розгалуженої політико-юридичної системи, чією основною метою став контроль за найменшими, найдрібнішими діями громадян з метою не лише покарати, а й запобігти будь-яким девіантним проявам.

Особливості функціонування соціальних норм радянської системи від самого початку привернули увагу західних дослідників. Остання характеристика – тотальний контроль за життям громадян – взагалі стала одним з наріжних каменів розуміння природи радянської системи в цілому, і була покладена в основу теорії тоталітаризму. Для західних дослідників, що звикли до порівняно слабкого репресивного контролю демократичних суспільств, було надзвичайно важко зрозуміти, яким же чином люди в умовах радянського суспільства могли нормально існувати, не говорячи вже про те, щоб лояльно ставитися чи навіть з ентузіазмом підтримувати диктатуру комуністичної партії.

Наприклад, у праці Р. Бауера, А. Інкелеса та К. Клухона «Як функціонує радянська система» така тенденція досить помітна. Автори, щоб дати хоч якесь пояснення відмінностям між радянською та американською практиками регулювання соціальної поведінки, висловили гіпотезу щодо переважання неформальних регулюючих механізмів у функціонуванні радянського суспільства: «...у Радянському Союзі різниця між офіційними правилами й нормами і тим, що фактично має місце, надзвичайно кидається ув вічі. Існування таких девіантних способів поведінки абсолютно необхідно для виживання системи»¹⁹⁵. На практиці, згідно з точкою зору дослідників, у радянському суспільстві був присутній широкий варіативний ряд девіацій, спонтанних, неформальних способів дії, які були незалежні від офіційної політики і до певної міри опозиційні їй. Їх поява зумовлювалася тим, що повний контроль над усім соціальним устроєм, попри намагання держави його встановити, неможливий. Водночас встановлені офіційні норми поведінки були неефективними. Наприклад, система розподілу благ не відповідала потребам суспільства, що призвело, на думку авторів, до поширення т. зв. блату в радянському соціумі.

Логіка вчених цілком проста і зрозуміла. Ми спробуємо відслідкувати хід їхніх міркувань, особливо з огляду на те, що такий алгоритм мислення про аномальну поведінку в радянському соціумі стане домінуючою серед англо-американських дослідників аж до середини 1990-х років.

Радянська система є повною протилежністю до західних демократичних систем. У демократичних країнах соціально нормальною вважається поведінка, яка направлена на повагу та захист основних невідчужуваних прав громадян, як-то право на життя, свобода слова, совісті, пересування,

таємниця приватного життя тощо. Радянський тоталітарний режим, навпаки, встановив таку систему відносин, за якої порушення цих основних прав стають нормою. Відповідно, і це найголовніший висновок з цих міркувань, позанормова, девіантна поведінка громадян – це природне прагнення будь-якої людини повернути собі втрачені права, чинити опір проти насильства з боку держави над своєю особою.

Відтак, у свідомості західних науковців виник певний парадокс: девіантна поведінка радянських громадян лише злочинним радянським керівництвом могла вважатися порушенням соціального порядку, в очах же кожної нормальної (читай – не зараженої комуністичними ідеями) людини саме така поведінка відповідала нормі. Отже, девіантна поведінка радянських громадян – це нормальна поведінка поважаючої себе людини, яка має тільки вітатися та заохочуватися. Показово, що у працях, присвячених цій проблемі, термін «девіація», який несе в собі негативні конотації, вживався дуже рідко, навіть в іронічному значенні. Натомість порушення окремими громадянами встановлених державою норм найчастіше означувалося як «опір», що відповідно несло вже протилежне, позитивне, емоційне навантаження.

Звичайно, не всі абсолютно форми поведінки, що не відповідали нормам радянського суспільства, означувалися як супротив режимові. Існування таких явищ, як вбивства, крадіжки, побутова злочинність, не ігнорувалося західними дослідниками, однак ці злочини сприймали як неминуче зло кожного суспільства, а існування їх і в СРСР лише зайвий раз доводило розбіжності між декларативними обіцянками партії і реаліями життя. Ці реалії суцільно ненормального життя і неефективної його організації змушували до побудови «неформальних регулюючих механізмів», як означили їх Р. Бауер, А. Інкелес та К. Клухон. Радянське життя – це суцільна вимушена девіація.

Для зручності подальшого розгляду проблеми умовно виділимо три групи девіацій у радянському суспільстві залежно від оцінки їх англо-американськими науковцями.

До першої групи належать дії, які й у демократичних західних суспільства оцінюються негативно (вбивство, крадіжка, звалтування тощо). До середини 1990-х років праць, які б порушували цю проблематику, маємо небагато. У переважній більшості це дослідження юридично-правового характеру, лише іноді з елементами історичного огляду.

Другу групу девіантної поведінки у радянському соціумі становили явища, які мали специфічно радянський контекст, тобто породжені неприйняттям, невизнанням офіційних норм, але які за своєю природою важко однозначно вкласти у сконструйовану західною історіографією схему природності опору режимові (наприклад, алкоголізм, релігійність,

«блат», кумівство у розподілі посад і благ тощо). Зазвичай, такі дії сприймалися західними дослідниками як доказ неефективності соціальних норм радянського суспільства, що формувало у заслабких для відкритого протесту людей ритуалістський (за Р. Мертоном) тип поведінки, коли особистість погоджується дотримуватися формальної частини соціальних норм, проте не визнає їх цінності та значимості.

Урешті, до третьої групи девіацій належали дії, які з погляду західних дослідників цілком можна означити як супротив офіційному режимові. Звичайно, перше місце серед них займало дисиденство. Англо-американська історіографія була настільки залюблена в дисиденство – адже воно нарешті цілком підтвердило укорінений стереотип сприйняття радянських реалій повсякденного життя, – що цьому предметові присвячено сотні позицій наукової, науково-популярної і публіцистичної літератури, а проблематика дисидентського руху стала однією з найпопулярніших у західній радянології. Співпадіння очікувань західної інтелектуальної спільноти та закликів радянських дисидентів було настільки повним, що, як пише одна з сучасних дослідниць, у публіцистиці та академічних дослідженнях дисидентську та неофіційну літературу з СРСР сприймали як історичний документ, а дисиденти отримали право бути експертами з історичної правди¹⁹⁶.

Звичайно ж, в українському радянському суспільстві зустрічалися всі три описані нами вище групи девіацій. Однак, зважаючи на ту незначну увагу, яка надавалася першим двом типам у англо-американській історіографії у цілому, нам невідомо жодного дослідження, яке б зачіпало український контекст цієї проблематики. Зовсім інша справа з девіаціями у формі опору. В українському суспільстві другої половини 1940-х – середини 1950-х рр. західні дослідники знайшли чудові приклади активних виступів проти радянської влади – збройний опір ОУН-УПА на Західній Україні та зародження українського дисидентського руху, – дві чи не найпопулярніші українські теми, які сформували обличчя західної англомовної україніки.

Питання взаємовідносин формувань УПА та радянської влади і становище вояків-упівців у радянському суспільстві – це частина більш широкої проблеми інтеграції Західної України до Радянського Союзу, передусім у її соціальному аспекті. Відтак, проблема девіантності упівців у межах українського соціалістичного суспільства доволі контроверсійна вже за самою своєю постановкою. Як і тогочасне населення всієї Західної України, члени ОУН виховувалися як особистості та соціалізувалися у якісно відмінному від радянського типу суспільстві міжвоєнної Польщі. Ці люди не знали ні формального, ні ідеологічного складників норм поведінки радянського соціуму, більше того, більшість з них навряд чи

була спроможна інтерналізувати ці норми навіть після включення у радянський соціум. З точки зору пересічного західноукраїнського жителя недотримання соціальних норм радянського соціуму психологічно не сприймалося як порушення соціального спокою, адже він діяв згідно традиційної для нього схеми поведінки. Навіть враховуючи лише цей психологічний аспект, стає зрозуміло, що членам УПА жодною мірою не йшлося про порушення радянського законодавства чи певних моральних приписів, адже вони не сприймали себе частиною цього соціуму, не співвідносили себе з ним. Відтак, на особистісному рівні у даному випадку девіації як такої не існувало.

Водночас, з погляду представників радянської влади західноукраїнський регіон став частиною радянського суспільства, а його населення відповідно до свого правового статусу мусило коритися радянському законодавству та дотримуватися прийнятих у радянському суспільстві норм. Члени УПА не були винятком, радянське керівництво вже вважало їх за власних громадян. Виступи УПА проти офіційної і законної з юридичної точки зору влади резонно сприймалися як вияв зухвало девіантної поведінки, що зазіхала на самі основи соціуму і вимагала негайного упокорення.

Таке двоїсте становище членів ОУН-УПА найкраще представлено у тогочасних офіційній радянській історіографії та еміграційних саморефлексіях колишніх оунівців-упівців. Ці дві конкуруючі версії історичного минулого не поменшили свого гострого протистояння і до нині.

Автори наукових досліджень ставилися до проблеми Української повстанської армії досить обережно, однак, в умовах загального протистояння з радянською історіографією національна парадигма, яка означувала УПА як рух опору проти агресивного СРСР, їм була ближча, аніж соціальний аспект проблеми.

Чи не єдиним англomовним дослідженням, яке хоч на рівні констатації факту торкалося проблеми «чужинності» УПА в українському радянському суспільстві, була стаття історика Джона Решетара «Національні девіації у Радянському Союзі» (1953 р.)¹⁹⁷. Показово також, що автор взагалі ужив термін «девіації», як нами вже відзначалося, доволі нехарактерний для англо-американської історіографії до 1990-х років. Розкриваючи його зміст, автор хоч частково дав уявлення про певні події і явища з точки зору оцінки їх радянським, а не лише західним суспільством. Щоправда, досліднику більше йшлося про ідеологічну та політичну сферу суспільства й ухили від загальноприйнятих політичних та ідеологічних практик, водночас на окремих прикладах української політичної історії вчений розкрив маніпулятивну природу радянської влади, яка довільно, в угоду тимчасовим кон'юнктурним інтересам сама штучно конструювала цілі соціальні групи,

тавровані зверху як девіанти, хоча на рівні окремих індивідів не відбувалося усвідомлення девіантності своєї поведінки.

Підводячи підсумок англомовних досліджень другої половини 1940-х – середини 1990-х років щодо девіантної природи дій Української повстанської армії у межах повоєнного радянського суспільства, слід зазначити, що спільним для всіх цих різнотипних публікацій було визнання факту нетиповості активних форм боротьби з радянським режимом, що їх практикували упівці. Загалом у центрі уваги вчених був національний аспект проблеми, у той час як соціальна природа конфлікту в кращому разі лише визнавалася як існуюча. Водночас дослідники розходилися у думці щодо оцінок ступеня інтеграції членів УПА як окремої соціальної групи у радянське суспільство і, відтак, щодо репрезентативності їхньої аномальної поведінки як девіації «радянського типу».

На сучасному етапі розвитку англо-американської історіографії, що бере початок з середини 1990-х років, проблема девіантних форми поведінки та реакції радянської держави на порушення соціальних норм й ідеологічних приписів стала надзвичайно популярною. На перший план вийшло питання взаємовідносин держави та особистості в радянському суспільстві, передусім з точки зору останньої. Тобто дослідники меншою мірою зосереджуються на офіційних концепціях соціального устрою і більше на площині реалізації цих концепцій у повсякденному житті. Несподівана для дослідників різноманітність соціальних і культурних практик на рівні пересічних громадян породила цілий напрям в сучасній історіографії, який вивчає т. зв. сталінську суб'єктивність, тобто різноманітність способів і результатів формування особистості радянського типу та її стратегії поведінки на різних соціальних рівнях¹⁹⁸.

Звичайно ж, така постановка проблеми неминуче стимулювала дослідження девіантних проявів поведінки у радянському суспільстві, адже саме вони з усією очевидністю оприявнювали труднощі процесу соціалізації у радянському суспільстві та багатовекторність соціальної поведінки радянських громадян. Найбільшого розвитку, зважаючи на хронологічний період, що нас цікавить, набули дослідження про аномальні форми поведінки у часи пізнього сталінізму. Зокрема, дослідники рухалися у двох напрямках: одні вивчали власне девіантні поведінкові типи (Алан Бел, Лін Віола, Йохен Гелбек, Синтія Гупер, Брайан Лап'єр, Джефрі Росман, Шейла Фіцпатрік, Джуліан Фьорст та ін.¹⁹⁹), інші – методи соціального контролю над девіаціями у радянському суспільстві (Джеймс Гейнзен, Йорам Горліцкі, Стівен Солнік, Пітер Соломон, Луїс Шелі²⁰⁰).

На нашу думку, одним з найкращих історіографічних узагальнень попереднього періоду вивчення особистості радянського типу та

визначення відмінностей його методологій від сучасних здійснила дослідниця Ана Крилова²⁰¹. Основна ідея, яку формулює дослідниця у своїй статті «Стійкість ліберальної особистості в радянських студіях», полягає в тому, що практично до 1990-х років у центрі громадського, інтелектуального та академічного життя Заходу знаходився дискурс класичних ліберальних цінностей та «автономної» ліберальної особистості, які означувалися на протигагу загрози тоталітарного колективізму²⁰². У різних варіаціях ідея ліберальної особистості, як стверджує авторка, присутня у всіх методологічних напрямках англо-американської радянології. Тріумф опозиційного людського духу настав у англомовній історіографії з початком 1990-х років. Перебудова та гласність безсумнівно довели, що «особистість, що чинить опір» – це не лише виняток у особах дисидентів, але масове явище радянського суспільства²⁰³. Саме ця аналітична категорія, на думку А. Крилової, зайняла чільне місце у сучасних дослідженнях сталінізму. Це пояснює увагу дослідників до нетипових, девіантних, опозиційних форм поведінки у межах тоталітарного радянського суспільства.

Ще очевидніше щодо зміни методологічної парадигми у сучасній історіографії висловився Йохен Гелбек: «Головним питанням нещодавніх досліджень сталінізму стало те, як радянські громадяни переживають комуністичний режим і як можна означити їхній зв'язок з цілями та практиками радянської держави. Найбільш характерна риса цих досліджень... – це спільне для всіх переконання, що члени радянського суспільства у більшій своїй частині залишалися відчуженими від цінностей комуністичного режиму. Суто негативні категорії, типу нонконформізм, дисидентство й опір, швидко утвердилися як домінуючі в інтерпретаціях індивідуальних та колективних ставлень до радянської держави»²⁰⁴.

На жаль, методологічні зміни, що відбулися останніми роками в англо-американській історіографії, мало зачепили українську тематику в її складі. З уваги дослідників практично зникла тема українського дисидентства, а порівняно нечисленні праці про ОУН-УПА та повоєнний український націоналістичний рух продовжують писатися в дусі національної парадигми без будь-яких спроб переосмислити цей рух у соціальних категоріях²⁰⁵.

Складається враження, що національний дискурс щодо проблематики ОУН-УПА останнім часом лише посилюється. На нашу думку, це пов'язано передусім з падінням радянського режиму і, отже, делегітимацією тієї версії історичного минулого, яка конструювалася у межах комуністичної ідеології. Новоутворені ж держави, зокрема й Україна, свій власний проект історії формулюють передусім у національних термінах. Ідея щодо УПА як національно-визвольної організації, яка побутувала у середовищі

української діаспори, співпала з процесом пошуку нових національних героїв у сучасному українському політичному та громадському дискурсі і знайшла тут повну підтримку. Відтак, переосмислення діяльності ОУН-УПА як девіантної поведінки, що порушує соціальний порядок, навіть на рівні суто академічної дискусії, сприйматиметься як зазіхання на щойно віднайдені і належним чином увінчані героїв. Навіть окремі спроби англо-американської історіографії розкрити механізми сучасного міфотворення щодо УПА в українському суспільстві не йдуть далі залучення концептів історичної пам'яті та національної ідентичності (див., наприклад, статтю Девіда Марплза щодо Степана Бандери²⁰⁶), тобто наголошують суб'єктивність оцінок діяльності УПА різними соціальними та національними групами, але прямо не стверджують девіантного характеру цього явища.

Соціорелігійна проблематика. Релігія у радянському суспільстві займала особливе місце. Від абсолютної релігійної нетерпимості та переслідування релігій у 30-х рр. ХХ ст. Й. Сталін від 1943 р. перейшов до нової політики використання церкви та релігійних почуттів населення задля власних політичних цілей. Ця політика мала досить ситуативний характер, варіювала стосовно різних церков від офіційної підтримки до повної заборони. Прикладом останньої може слугувати ліквідація Української греко-католицької церкви у 1946 р.

Особливе становище церкви та релігії у СРСР зумовлювало постійний інтерес до цієї проблеми західних дослідників протягом усієї другої половини ХХ ст. У їхніх роботах чітко простежується різниця між дослідженням двох головних церков в Україні – російської православної та української греко-католицької. Перша з них вивчалася в контексті дослідження історії православ'я в СРСР у цілому, друга, навпаки, чітко позиціонувалася як українська національна церква. Виник навіть особливий історіографічний наратив її історії, який ми означуємо як «мартирологічний». Для нього є характерним емоційний стиль викладу матеріалу та певна міфологізація греко-католицької церкви як такої, що на протязі всієї історії свого існування була церквою страждальців та мучеників за віру.

1990-ті рр. характеризуються послабленням інтересу до проблем становища релігії у СРСР. Відчутно поменшує кількість присвячених цій проблемі наукових робіт у англо-американській історіографії, і це зважаючи на той факт, що доступ до оригінальних джерел з розпадом СРСР значно полегшився. На нашу думку, це пов'язано було з кількома факторами. По-перше, зі зникненням радянського режиму зникла гострота проблеми релігійного дисидентства. Церква перестала бути переслідуваною інституцією у новопосталих на терені колишнього СРСР

країнах, навпаки, вона зайняла відчутне місце у процесі активного державотворення 1990-х рр. Відповідно зникла актуальність вивчення питання і про витоки та природу взаємовідносин церкви та тоталітарної держави. Перед дослідниками постала необхідність вивчення перспектив вільного розвитку церковних інституцій у країнах Східної Європи, зокрема й в Україні, що пояснює їхній інтерес до сьогодення. Іншим важливим фактором було те, що, незважаючи на розсекречені джерела, ініціатива їхнього нагального дослідження перейшла до національних історіографій, у т.ч. української історичної науки. Відтоді саме українським дослідникам належить першість у розкритті нових фактів та їх інтерпретацій, узагальнення проблем історії релігії в Україні в другій половині 1940-х – середини 1960-х рр. На користь нашої думки свідчить той факт, що серед прізвищ тих зарубіжних дослідників, які все ще продовжували друкувати цінні історичні дослідження з проблем релігії у СРСР і в 1990-х рр., не знаходимо практично жодного нового імені – фахівцями у цій сфері продовжують залишатися ті вчені, які здобули свій фах і обрали спеціалізацію ще до 1990-х рр.: Б. Боцюрків, М. Бурдо, Ф. Сисин, С. Келегер, Дж. Еліс та ін.

На нашу думку, найзначнішою працею з історії Української греко-католицької церкви повоєнного часу в англо-американській історіографії залишається досі неперевершене за повнотою та якістю монографічне дослідження Богдана Боцюрківа «Українська греко-католицька церква і радянська держава (1939–1950)», підсумок його багаторічної праці над дослідженням цієї проблематики, яке вийшло друком у 1996 р.²⁰⁷

Передусім слід зазначити, що автор окрім того, що продемонстрував блискуче знання іноземної літератури та залучення свідчень із зарубіжних архівів, опрацював також щойно розсекречені матеріали з українських архівосховищ. Таке поєднання зробило цю працю унікальною за своєю джерельною базою. Дослідження складається з восьми розділів, поділених за хронологічним принципом. Перші два дають вступ до проблеми – історичну довідку про уніатську церкву та перше зіткнення з радянською владою у 1939–1941 рр. Дослідник досить переконливо доводив, що радянська влада вже тоді прийшла до рішення про необхідність ліквідації церкви. Інші три розділи присвячені докладному аналізу процесу ліквідації греко-католицької церкви: перші наступи на права уніатів, методи впливу радянської влади на священників та віруючих, арешти церковних ієрархів і механізм утворення Ініціативної групи, підготування та проведення Львівського собору, питання його канонічності. Порушував автор і проблему подальшого соціального статусу тих священнослужителів, які не визнали «возз'єднання». Окремим розділом описував Б. Боцюрків процес знищення греко-католицької церкви на

Закарпатті. Завершується дослідження оглядом таких проблем, як: реакція Ватикану, католицьких і православних церков на описувані події. Автор підсумував розвиток різних історіографічних моделей історії греко-католицької церкви – радянської та діаспорної «мартирологічної», чи не вперше характеризуючи останню як спосіб творення певного міфологічного уявлення про свій предмет дослідження.

Порівнюючи цю працю з попередніми дослідженнями Б. Боцюрківа з цієї проблематики, можемо констатувати, що автор принципово не змінив своєї думки щодо найважливіших оцінок тих подій. Загалом у своєму дослідженні він акцентував увагу на тих насильницьких методах, якими послуговувалася радянська влада для примушування уніатських священників погодитися на прийняття непопулярного рішення. Відтак учений не визнав ані легітимності постанови Ініціативної групи, ані канонічності Львівського собору. Участь, яку взяв у процесі ліквідації Московський патріархат, вважав далеко не пасивною. Водночас присутні у авторській оповіді й елементи «мартирологічного» нарративу, виявленого ним у працях попередників, особливо в описі становища вищих ієрархів і рядових священників, у якому вони опинилися під тиском радянських каральних органів.

Зі смертю Богдана Боцюрківа у 1998 р. в англо-американській історіографії традиція вивчення повоєнної історії Української греко-католицької церкви, на жаль, перервалася. Нам не відомо жодного ґрунтовного монографічного дослідження з цієї проблематики, опублікованого у 2000-х рр. Переконливим свідченням кризової ситуації у вивченні проблеми є, наприклад, останній номер «Гарвардських українознавчих студій» опублікований у 2007 р., випуск якого спеціально присвячений українській церковній історії. Серед авторів збірника такі визнані вчені у галузі церковної і релігійної історії, як Т. Раковська-Хармстоун, А. Кравчук, Т. Хинчевська-Генель, Л. Вулф, І.-П. Химка, А. Сороковський, Б. Будурович, однак жоден із цих поважних авторів не опублікував у номері дослідження, яке б торкалося повоєнної історії релігії в Україні²⁰⁸.

Усю свою бібліотеку та архів Б. Боцюрків заповідав у спадок Програмі українських релігієзнавчих досліджень при Канадському інституту українських студій, засновану у 1994 р. за активної підтримки цього ж Боцюрківа, що дало змогу створити тут багату наукову бібліотеку. Дана програма, очолювана Іваном-Павлом Химкою, одна з небагатьох на сучасному етапі, яка займається вивченням історії релігії та церкви в Україні²⁰⁹.

Одним з найновіших досліджень англо-американської історіографії щодо проблеми історії української церкви є спільна монографія Сергія Плохія і Френка Сисина «Релігія і нація у модерній Україні», яка вийшла друком у 2003 р.²¹⁰. В одному з розділів монографії Сергій Плохій

порушив мало вивчене попередниками питання впливу міжнародного фактору на прийняття радянською владою рішення про ліквідацію греко-католицької церкви²¹¹. Автор підважив тезу попередників про український національний рух як головну причину знищення уніатів і зробив спробу обґрунтувати твердження, що ліквідація греко-католицької церкви в Україні була частиною ширшої реакції радянського керівництва у відповідь на антикомуністичні заклики Ватикану і на тогочасну міжнародну ситуацію у цілому. В подальшому, стверджував автор, зовнішньополітичних фактор продовжував відігравати суттєву роль в історії уніатської церкви, прикладом чого може слугувати звільнення зі заслання митрополита Й. Сліпого.

Єдиною статтею у монографії, у якій розглядається повоєнне становище Російської православної церкви в Україні, є дослідження Френка Сисина²¹². Однак, що дуже показово і знову ж свідчить не на користь сучасній англо-американській історіографії досліджуваної нами проблеми, це найстаріший за часом написання розділ у монографії: у першому варіанті він був виконаний автором ще у 1983 р. Як відзначають рецензенти, дослідження Ф. Сисина має доволі дискусійний характер. Історик цілком погоджувався зі своїми попередниками щодо визначальної частки українців серед віруючих Російської православної церкви у повоєнний період, а також з оцінкою діяльності російського православ'я в Україні як знаряддя русифікації українців. Водночас автор наголошував на тому, що у середовищі православного кліру в Україні збільшувалася критична маса тих священників, які були готові при першій ліпшій нагоді повернутися до уніатської віри, що змушувало радянську владу балансувати у своїй політиці стосовно церкви.

Загалом, історична наука англomовних країн спромоглася сформулювати кілька проблемних напрямків у дослідженні релігійного питання у СРСР. Один з них пов'язаний з існуванням «мартирологічної» історіографії, засновниками якої були переважно вчені українського походження, і у межах якої вивчалася історія Української греко-католицької церкви як церкви мучеників за віру і патріотів українського народу, пригноблених сталінською терористичною машиною. Інший напрямок стосується дослідження становища Російської православної церкви у СРСР, яка розглядалася англо-американськими вченими з подвійної перспективи: з одного боку – як союзника держави у духовному контролі над суспільством, з іншого – жертви радянського тоталітарного режиму, чий віруючі повсякчас наражалися на суспільний осуд і маргіналізацію. Отже, на даному етапі розвитку англо-американської історіографії вивчення становища релігії та церкви у СРСР до певної міри втратило

свою актуальність, що зумовило нівелювання попереднього рівня досліджень цієї проблеми.

Процес соціалізації громадян. Освіта, наука, культурна сфера радянського суспільства як об'єкт дослідження англо-американської історіографії чи не найбільше відображає ті методологічні злами, дискусії і перевороти, які відбулися у радянських студіях протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Ставлення до проблем історії культури – перенесення їх у центр концептуальних пошуків чи нівелювання – на разі слугують важливим маркером певної методологічної позиції того чи іншого дослідника історії СРСР.

З огляду на історіографічні зміни в зарубіжному радянознавстві в цілому, вивчення культурної історії СРСР вважаємо за доцільне поділити на два етапи: перший – з 1960-х до початку 1990-х рр., другий – з початком 1990-х до 2000-х рр.

На першому етапі, початок якого припадає на кінець 1950-х рр., культурна проблематика фактично так ніколи й не стала домінуючою в дослідженнях зарубіжних радянознавців. Методологічно визначальними були спочатку політичні, потім макросоціальні аспекти, над вивченням яких у контексті історії СРСР працювали мало не всі англомовні вчені. Дослідження з історії культури були покликані лише підтвердити, перевірити певні узагальнення щодо політичної та соціальної природи Радянського Союзу. Хоча, попри таке становище, маємо визнати окремі надзвичайно цікаві та плідні наукові розробки з історії культури, у т. ч. щодо радянської України.

Радянологи, зацікавлені політичними та соціальними проблемами, звертали увагу на культурні питання тоді, коли потребували чітких індикаторів зміни ідеологічної лінії партії, або намагалися зрозуміти способи та механізми індоктринації громадян у радянському суспільстві чи, більш масштабніше, охарактеризувати ідеальний образ радянського соціуму в уявленнях вищих партійних керівників держави. Так чи інакше, вивчення культурних аспектів історії Радянського Союзу було тісно зав'язане на його ідеології. Радянська наука, освіта, література, мистецтво уявлялися англомовним авторам наскрізь просякнутими ідеологією, невіддільними від неї, пасивними споживачами та виконавцями вказівок вищого керівництва, з'єднувальною ланкою між державною ідеологією та масовою свідомістю радянських громадян. Відмова ж окремих представників наукових і творчих професій належно виконувати покладені на них функції автоматично позбавляла їх позицій у офіційній культурі, доступу до широкої публіки, перетворювала на переслідуваних державним терором дисидентів, що не мали права на розповсюдження своєї творчості офіційними каналами у межах прийнятого канону.

Такий дещо однобокий та спрощений образ культури в Радянському Союзі не вдовольняє сучасних дослідників історії СРСР. З 1990-х рр. формуються нові методологічні підходи у радянознавчих студіях, головне місце серед яких зайняла культурна історія. Виникла нагальна потреба переосмислити створене попередньою історіографією уявлення про радянську культуру. Передусім сучасні дослідники поставили під сумнів її пасивне становище відносно ідеології. Учені почали наполягати на її гнучкості, багатогранності, змінності, прилаштовуваності до політичних і суспільних умов, можливості варіативних реакцій у межах визначеного ідеологією спектру, виконання коректувальних завдань під час створення генеральних проєктів перебудови радянського соціуму. Отже, основна зміна в осмисленні культури СРСР на сучасному етапі, порівнюючи з попереднім періодом, полягає в приписуванні радянській освіті, науці, мистецтву самостійних конструктивних функцій при трансформації соціуму за проєктом, пропонованим владою.

Щодо української радянської культури часів пізнього сталінізму, то найкращим англomовним дослідженням, написаним у межах вище окресленої нами тенденції, вважаємо працю канадського історика Сергія Скељчика «Сталінська імперія пам'яті» (2004 р.)²¹³. Автор у своїй праці порушив проблему формування української національної ідентичності та історичної свідомості у межах Радянського Союзу як модерної імперії. Дослідник наполягав на тому, що з 1930-х рр. Сталін відмовився від побудови держави на основі ідеї пролетарського інтернаціоналізму, натомість повернувся до більш традиційного російськоцентричного проєкту. Такий поворот на перший план висунув національну стратифікацію радянського соціуму та поставив проблему необхідності узгодити російську культурну вищість і право на керування з існуванням різних національних особливостей і національних пам'ятей.

На думку С. Скељчика, ця функція узгодження покладалася не лише на вище державне керівництво. «Республіканські чиновники й інтелектуали грали активну роль у розвитку і змінах офіційної політики пам'яті», – підкреслював дослідник²¹⁴. Таким чином, формування прийнятної з радянської точки зору національної пам'яті було результатом «узаємодії між московськими ідеологами, місцевими чиновниками, неросійськими інтелектуалами та їхньою аудиторією»²¹⁵.

Надання українській місцевій еліті характеристик активного учасника, провідного гравця у процесі конструювання державних проєктів історичної пам'яті підштовхувало автора до переосмислення механізмів узаємодії між центром та окремими республіками. Якщо раніше вважалося, що українські чиновники та інтелектуали отримують згори детальні інструкції щодо змісту, способу та строків виконання певних дій

і їхня реакція вкладається у рамки виконання–невиконання, то С. Єсельчик запропонував більш гнучкішу та складнішу схему. Окрім власне інструкцій, місцева еліта набагато частіше отримувала від керівництва «туманні, зате потужні сигнали», які не містили жодних чітких вказівок щодо необхідних дій. Українські бюрократи мусили ці сигнали вчасно вловлювати, а потім ще й інтерпретувати, що, таким чином, надавало можливість для значно ширшого варіативного ряду реакцій, впритул до певних форм опору. Автор досить однозначно про це пише: «Творення офіційного дискурсу минулого не надавалося до тотальної регламентації: ідеологи республіканського рівня постійно пристосовували кремлівські вказівки до місцевих реалій, інтелектуали часто відхилялися від визначеного курсу, а їхня аудиторія могла по-різному витлумачити навіть найвитриманіший культурний продукт»²¹⁶.

Як стає зрозуміло з дослідження С. Єсельчика, тема офіційного дискурсу, публічного простору, масової культури як сфери, у якій проектувалися ідеали та цінності, надані на засвоєння радянським громадянам, надзвичайно зацікавила представників сучасної англо-американської історіографії. Зосереджувалися історики й на умовах і результатах творчої активності в Радянському Союзі, зокрема літературну творчість вивчали Юрій Луцький і Катріона Келі²¹⁷, на розвиток музичного жанру звернули увагу Нейл Едмундс, Кіріл Томоф²¹⁸, специфіку радянської кіноіндустрії обрали предметом свого дослідження Бріджит Беумерс, Пітер Кенез, Томас Слейтер, Річард Тейлор, Дерек Спрін, Джордж Лібер, Єлена Монастирева-Еншел²¹⁹.

Українську тематику у своїй монографії «Олександр Довженко: Життя в радянському кінофільмі» (2002 р.) порушив Джордж Лібер. На прикладі біографії відомого українського кінорежисера автор поставив проблему дилеми ідентичності української радянської інтелігенції за сталінських часів. На думку дослідника, О. Довженко намагався примирити свій комуністичний інтернаціоналізм з українською ідентичністю. Він гордо означував себе як українця і водночас служив режимові, ворожому до будь-кого, хто ставив під сумнів межі офіційної української радянської ідентичності²²⁰.

Проблематику української радянської історичної науки та історичної свідомості, окрім уже згадуваного С. Єсельчика, вивчав також Стівен Величенко²²¹.

Дослідження С. Величенка, виконані на початку 1990-х рр., містять як твердження, характерні для попереднього історіографічного періоду в англомовній історіографії, так і перші паростки нових тенденцій. С. Величенко усе ще вважав, що офіційна інтерпретація історії націй СРСР, яка склалася між 1934 та 1953 рр., ґрунтувалася лише на основі директив ЦК та особисто Сталіна. Згідно цієї інтерпретації історії неросійських

республік були складовою частиною «історії СРСР», яка починалася не 1917 р. у Москві, а в доісторичній Азії. І попри офіційне визнання неросійських націй і республік як окремих історичних утворень, їх минуле вкладали у русоцентричну статичну структуру, водночас не визнаючи за росіянами окремої історії РРФСР. Однак поряд з ієрархічним баченням відносин влади та радянської історіографії, автор все ж вказував на певну самостійність радянських науковців у доступних їм межах. Так, з 1956 р. партія, на думку дослідника, втратила контроль над гуманітарними науками, й історіописання стало менш детерміноване та менш російсько націоналістичне за тоном. Наприклад, у виданні «Історії Української РСР» 1967 р. уже не ігнорувалися українські культурні зв'язки із Заходом, більше уваги надано національному руху XIX ст. тощо²²².

В іншому своєму дослідженні – «Формуючи ідентичність у Східній Європі та Росії» (1993 р.)²²³ – той же автор намагався більш послідовно прослідкувати процес продукування і змін офіційних інтерпретацій української радянської історії у СРСР. Дослідник далі розвинув свою думку, що, попри номінально монолітну ідеологічну структуру, історики в Радянському Союзі таки висловлювали різкі оцінки, а після Сталінової смерті ті з них, хто поставив факти вище теорії, змогли навіть вплинути на офіційні інтерпретації національного минулого різних республік, зокрема й України²²⁴.

Підсумовуючи вивчення історії радянської культурної сфери в англо-американській історіографії другої половини XX – початку XXI ст., слід визнати, що і на першому етапі, який охоплював період до 1990-х рр., і на теперішній час у центрі уваги англословних вчених перебувають культурні питання не самі по собі, а в своєму зв'язку з владними інституціями. Яких би політичних характеристик дослідники не надавали Радянському Союзові як державі, а проте ніколи не ставилася під сумнів тісна взаємозалежність ідеологічних постулатів, пропагованих державою, та того культурного продукту, який виробляла радянська наука, література, мистецтво, кіно. Історики різних поколінь лише вели дискусії з приводу структурних і функціональних характеристик учасників цієї взаємодії – ідеологів з центру, місцевих чиновників та інтелектуалів, пересічних громадян. Якщо спочатку превалювала думка щодо ієрархічної та односторонньої структури таких відносин, коли верхівка віддавала накази, а на рівні республік вони лише точно виконувалися, то на сучасному етапі вважається, що система продукування культурних символів, ідеалів та цінностей у Радянському Союзі мала динамічний і багаторівневий характер, передбачала взаємовплив і варіативність дій та реакцій кожної задіяної у процесі сторони.

Насамкінець, кілька слів про перспективи подальших досліджень соціальної історії пізнього сталінізму. На нашу думку, зважаючи на

охарактеризовану ситуацію в англомовній історіографії, українська історична наука й зокрема дослідники пізнього сталінізму опинилися у потенційно досить вигідному становищі. Справа в тім, що, попри значний досвід розробки соціальної історії радянського суспільства, у зарубіжній історіографії надзвичайно мало видруковано досліджень, присвячених національним особливостям, у т.ч. й Україні. Сучасні українські дослідники мають значні переваги – як у доступній для них джерельній базі, так і в історіографічному попиті на наукову продукцію про пізній сталінізм в Україні. Справа за тим, аби розібратися в зарубіжних методологічних і термінологічних засадах, у сучасних дискусіях про сталінський час, іншими словами – засвоїти осучаснений науковий код, щоб вести дискусії у міжнародній площині.

---

⁶⁸ Гринченко Г. Реконструкция ситуации и исследование нарратива: К вопросу о методах анализа устно-исторического интервью // *Сторінки воєнної історії України*: Зб. наук. пр. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 1. – С. 28–29.

⁶⁹ Докладніше про усну історію в Україні див.: Пастушенко Т. До створення української Асоціації усної історії // *Укр. іст. журн.* – 2007. – № 3. – С. 230–235. Серед конкретно-історичних розробок див., наприклад: Гудзяк Б. Образ сили духу. Дослідження живої історії підпільного життя Української Греко-Католицької Церкви 1946–1989 // *Другий міжнародний конгрес українців*. Львів, 22–28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. – Ч. 2: Історія. – Львів, 1994. – С. 125–129; Виноградська Г. Депортації українців з Польщі 1944–1947 рр.: проблеми періодизації та обставини переселення (за матеріалами усних оповідей депортованих) // *Схід-Захід*. – 2008. – Вип. 11–12. – С. 243–250; Гуркіна С. Дві долі: греко-католицьке духовенство і радянська влада // *Там само*. – С. 265–282; Кісь О. Рецепція радянської влади та незалежності в автобіографічних оповідах жінок України (за матеріалами проекту «Україна ХХ століття у пам'яті жінок») // *Там само*. – С. 283–307.

⁷⁰ Заярнюк А. Про те, як соціальна історія ставала культурною // *Україна модерна*. – Число 9. – К.; Львів, 2005. – С. 271.

⁷¹ Пирожков С. Смертність населення України та демографічні втрати в екстремальній ситуації // *Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки*: Міжнародна наукова конференція, Київ, 27 травня 1997 р.: Матеріали. – К.; Нью-Йорк, 1998. – С. 28–40.

⁷² Панченко П., Кравченко В., Шмарук В. Соціальна політика тоталітарної держави – причина голоду 1946–1947 рр. // *Там само*. – С. 77–87.

⁷³ Веселова О. Післявоєнний голодомор (1946–1947 рр.) // *Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні. 1921–1923, 1931–1933, 1946–1947: Злочини проти народу*. – К., 2000. – С. 151–248. Див. також інші її публікації: Веселова О., Панченко П. Ще одна трагічна сторінка історії України [Голод 1946–1947 рр.] // *Укр. іст. журн.* – 1995. – № 6. – С. 112–115; Веселова О. Геноцид голодомором 1946–1947 років в Україні // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки*: Зб. ст. – Вип. 7. – К., 2003. – С. 384–405; Її ж. Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні // *Укр. іст. журн.* – 2006. – № 6. – С. 98–124; Її ж. До теми голоду 1946–1947 рр. в історіографії 80-х років ХХ – початку ХХІ ст. // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. – Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.) / Упор. В. П. Швидкий; наук. ред. О. М. Веселової та В. П. Швидкого. – К., 2008. – С. 108–128 та ін.

---

⁷⁴ Калініченко В. Повоєнний голод в Україні (друга половина 40-х років ХХ ст.): Автореферат дис. ... к.і.н. – Харків, 2001. – С. 13–14.

⁷⁵ Для прикладу див.: Маковійчук І., Пилявець Ю. Голод на Україні у 1946–1947 рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 8. – С. 14–32; Кириченко В. Українське село і тоталітарна держава в умовах голодомору 1946–1947 рр.: Автореферат дис. ... к.і.н. – Запоріжжя, 1996; Долинянська Т. Голод в СРСР 1946–1947 років: ретроспективний соціально-політичний аналіз: Автореферат дис. ... к.і.н. – Чернівці, 2006.

⁷⁶ Крупина В. Політичні події у період голоду 1946–1947 рр. в оцінці населення УРСР // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків... – К., 2008. – С. 265–270.

⁷⁷ Кононенко В. Оцінка голоду 1946–1947 років населенням Поділля // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. II. Серія: Історія: Зб. наук. пр. – Вінниця, 2000. – С. 178–182.

⁷⁸ Янковська О. Відгуки населення міст України на продовольчу кризу та голод 1946–1947 рр. (за матеріалами НКВС-КДБ УРСР) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків... – К., 2008. – С. 287–292.

⁷⁹ Рабенчук О. Морально-психологічний стан та реакція населення України на голод 1946–1947 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 9. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 368–384; Його ж. Соціальні настрої та поведінка населення України в період голоду 1946–1947 рр. // Укр. іст. журн. – 2006. – № 4. – С. 87–100; Його ж. Голод 1946–1947 рр. в Україні: вплив на свідомість та поведінку населення // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків... – К., 2008. – С. 271–282.

⁸⁰ Бондарчук П. Особливості впливу голоду 1946–1947 рр. на релігійність населення // Там само. – С. 283–286.

⁸¹ Присяжнюк Ю. Історична пам'ять про взаємини селян і влади в «голодні» 1946–1947 роки (з використанням матеріалів польових досліджень у селах Кіровоградської та Черкаської областей) // Там само. – С. 247–252.

⁸² Подкур Р. Діяльність партійного апарату Вінницької області в умовах голоду 1946–1947 рр. // Там само. – С. 204–215.

⁸³ Швидкий В. Ще один внесок у розвиток голодоморознавства: нові факти, дослідження, судження // Там само. – С. 3–10.

⁸⁴ Вовк В. Побут та дозвілля міського населення України в 50–80-х роках ХХ ст.: Автореферат дис. ... к.і.н. – К., 2007; Його ж. Побут міського населення Наддніпрянської України в 1950–80-х рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 14. – Серія: Історія: Зб. наук. пр. – Вінниця, 2008. – С. 206–212.

⁸⁵ Дудник В. Відбудова міського господарства України у 1943–1950 рр.: Автореферат дис. ... к.і.н. – К., 2004.

⁸⁶ Ісайкіна О. Проблеми медичного обслуговування міського населення України (1945–1955 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 346–353; Її ж. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.): Автореферат дис. ... к.і.н. – К., 2006.

⁸⁷ Ткаченко О. Житлові умови міського населення в повоєнний період (1945–1955 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 8. – К., 2005. – С. 207–212; Її ж. Проблема побутового обслуговування міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 7. – К., 2004. – С. 415–421.

⁸⁸ Янковська О. Соціальна політика радянської держави в містах України в 1945–1953 рр. за свідченнями громадян (на матеріалах НКВС-КДБ УРСР) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 326–345.

⁸⁹ Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.) // Там само. – С. 3–16; Даниленко В., Романюк І. Повсякдення життя селян // Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. – Т. 2. – К., 2006. – С. 378–390.

⁹⁰ Романюк І., Яценюк Т. Проблеми медичного обслуговування сільського населення України в 1950–60-ті рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 7. – К., 2004. – С. 457–465; Романюк І. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття. – Вінниця, 2005.

⁹¹ Рибак І. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946–1955 рр.) // Укр. іст. журн. – 1994. – № 1. – С. 61–72; Його ж. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20 – початок 90-х рр. ХХ ст.). – К., 1997; Його ж. Соціально-побутова інфраструктура українського села. – Кам'янець-Подільський, 2000.

⁹² Терещенко Т., Перехрест І. До питання про медичне обслуговування сільського населення Центральної України в період відбудови народного господарства (1943–1950 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. – Вип. 7. – Ч. 2. – К., 2003. – С. 231–240; Терещенко Т. Відбудова сільських культурно-освітніх установ у 1943–1950 рр. (на матеріалах Центральної України) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 26. – К., 2004. – С. 353–366; Її ж. Соціально-побутова сфера села центральних областей України в період відбудови (1943–1950 рр.): Автореферат дис. ... к.і.н. – Черкаси, 2007.

⁹³ Гаврилов В. Медичне обслуговування сільського населення Північного Лівобережжя у повоєнні роки // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3. – С. 91–100.

⁹⁴ Мічуда В. Культурне будівництво на селі в перші післявоєнні роки (1945–1950 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 7. – К., 2004. – С. 403–408; Її ж. Проектування і будівництво колгоспних сіл у післявоєнні роки (1946–1950) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 8. – К., 2005. – С. 213–217; Її ж. Відбудова мережі культурно-освітніх установ на селі у повоєнні роки (1945–1955 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 354–359.

⁹⁵ Хойнацька Л. Умови праці та побуту виробників у ході відбудови підприємств машинобудівної індустрії України (1943–1950 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. – Вип. 3. – К., 1999. – С. 130–142; Її ж. Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943–1950 рр.). – К., 2003.

⁹⁶ Янковська О. Матеріально-побутове становище робітників регіонів України в повоєнні роки у свідченнях громадян (за матеріалами НКВС-КДБ УРСР) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 8. – К., 2005. – С. 225–246.

⁹⁷ Прохоренко О., Герегова С. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. ХХ ст.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 11. – К., 2007. – С. 355–364; Прохоренко О. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст.: Автореферат дис. ... к.і.н. – К., 2008.

⁹⁸ Хоменко Н. Дозвілля студентів України в період літніх канікул (50–60-ті рр. ХХ ст.) // Український історичний збірник. – Вип. 9. – К., 2006. – С. 271–281; Її ж. Студентство у навчальному процесі: повсякденний вимір (1950–1960-ті рр.) // Український історичний збірник. – Вип. 10. – К., 2007. – С. 214–228; Її ж. Суспільно-політичні настрої студентства 1950-х рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського – Вип. 12. Серія: Історія: Зб. наук. пр. – Вінниця, 2007. – С. 140–145;

Її ж. Повсякденне життя студентської молоді України (1950–1960-ті рр.): Автореферат дис. ... к.і.н. – К., 2008.

⁹⁹ Герасимова М. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953 рр.: Автореферат дис. ... к.і.н. – Донецьк, 2007; Її ж. Житлова проблема у повсякденному житті населення Донбасу в 1945–1953 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 11. – К., 2007. – С. 299–317.

¹⁰⁰ Гальченко С. Організація громадського харчування в Центральній Україні в період відбудови // Історичні і політологічні дослідження. – 2005. – № 1. – С. 243–251.

¹⁰¹ Сушик І. Становлення соціально-побутової сфери на Волині у повоєнний період (1944–1953 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 9. – Серія: Історія: Зб. наук. пр. – Вінниця, 2005. – С. 193–199.

¹⁰² Терещенко Т. Соціально-побутова сфера села центральних областей України в період відбудови (1943–1950 рр.): Автореферат дис. ... к.і.н. – Черкаси, 2007. – С. 16.

¹⁰³ Даниленко В., Романюк І. Повсякдення життя селян // Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. – Т. 2. – К., 2006. – С. 390.

¹⁰⁴ Романюк І. Втілення ідеї агроміст в українському селі в кінці 40-х – середині 50-х років ХХ ст. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Зб. ст. – Вип. 8. – К., 2003. – С. 411–418.

¹⁰⁵ Боднар Г. Міграції сільського населення до Львова в 50–80-х роках ХХ ст.: Автореферат дис. ... к.і.н. – Львів, 2007.

¹⁰⁶ Кононенко В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.): Автореферат дис. ... к.і.н. – К., 2004.

¹⁰⁷ Кононенко В. Оцінка голоду 1946–1947 років населенням Поділля // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. II. Серія: Історія: Зб. наук. пр. – Вінниця, 2000. – С. 178–182; Його ж. Повоєнна сільськогосподарська політика радянського уряду та її вплив на суспільно-політичні настрої населення України // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 8. – К., 2005. – С. 198–206.

¹⁰⁸ Рабенчук О. Соціальна активність та настрої населення України у повоєнний період (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 12. – К., 2007. – С. 324–339.

¹⁰⁹ Крупина В. Політичні настрої населення України перших повоєнних років (1945–1948 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 8. – К., 2005. – С. 191–197; Його ж. Виборчі кампанії в УРСР 1946–1947 рр. та політичні настрої населення // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 360–367.

¹¹⁰ Крупина В. Виборчі кампанії в УРСР 1946–1947 рр. та політичні настрої населення. – С. 362–363.

¹¹¹ Про тенденції 1990-х років у вивченні інтелігенції див.: Касьянов Г. Українська інтелігенція: проблеми вивчення і реінтерпретацій // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 8. Серія: Історія: Зб. наук. пр. – Вінниця, 2004. – С. 7–22.

¹¹² Такий поділ досить виразний вже в перших працях 1990-х рр. Див, наприклад: Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20–50-ті рр. ХХ ст. – К., 1994. – С. 211–241.

¹¹³ Першина Т. Партійно-радянська номенклатура в Україні в перші повоєнні роки (1946–1948 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. – Вип. 2. – К., 1998. – С. 85–105.

---

¹¹⁴ Стародубець Г. Джерела і способи формування регіональної партійно-радянської еліти в 1944–1945 роках (на прикладі західних областей України) // Міжнародна наукова конференція «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії». – Ч. IV. – Харків, 2008. – С. 155–163.

¹¹⁵ Першина Т. Партійно-радянська номенклатура в Україні в перші повоєнні роки (1946–1948 рр.). – С. 90–103.

¹¹⁶ Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.). – Чернівці, 2002. – С. 10.

¹¹⁷ Нікілев О. Виробнича інтелігенція українського села: творення соціальної верстви (середина 40-х – середина 60-х рр. ХХ ст.). – Дніпропетровськ, 2004; Його ж. Виробнича інтелігенція українського села: формування соціальної верстви (середина 40-х – середина 60-х рр. ХХ ст.): Автореферат дис. ... д.і.н. – Дніпропетровськ, 2008.

¹¹⁸ Прохоренко О. Динаміка кількісних і якісних характеристик науково-педагогічної інтелігенції УРСР (1945–1955 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 10: «Хрущовська відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу». – К., 2006. – С. 187–202.

¹¹⁹ Красножон Н. Соціальне становище вчителів загальноосвітньої школи України (1944–1953) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія – К., 2000. – Вип. 50. – С. 44–47; Її ж. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.): Автореферат дис. ... к.і.н. – К., 2002.

¹²⁰ Сворак С. Народна освіта в західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.). – К., 1998; Його ж. Загальноосвітня школа західноукраїнського регіону в контексті суспільно-політичного життя другої половини 40-х – першої половини 60-х років ХХ ст.: Автореферат дис. ... д.і.н. – К., 1999.

¹²¹ Гаврилов В. Соціальне становище сільського населення у 1943–1953 рр. (за матеріалами областей Північного Лівобережжя України): Автореферат дис. ... к.і.н. – К., 2004.

¹²² Лисенко О. Проблема «остарбайтерів» як предмет соціальної історії // «То була неволя...»: Спогади і листи остарбайтерів / Упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. – К., 2006. – С. 8.

¹²³ Там само. – С. 7–14.

¹²⁴ Грінченко Г. Усна історія – теорія, метод, джерело // Невигадане: усні історії остарбайтерів / Автор-упор. Г. Г. Грінченко. – Харків, 2004. – С. 13.

¹²⁵ Невигадане: усні історії остарбайтерів / Автор-упор. Г. Г. Грінченко. – Харків, 2004; «То була неволя...»: Спогади і листи остарбайтерів / Упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. – К., 2006.

¹²⁶ Пастушенко Т. Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини): Автореферат дис. ... к.і.н. – К., 2007.

¹²⁷ Гальчак С. «Остарбайтери» з Поділля (1942–1947 рр.): Автореферат дис. ... к.і.н. – Харків, 2003; Його ж. Організаційні заходи радянської сторони з підготовки до репатріації «переміщених осіб» // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. – Вип. 7. – Ч. 2. – К., 2003. – С. 173–182; Його ж. Ідеологічні аспекти репатріації «остарбайтерів»-подолян в умовах «холодної війни» // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. – Вип. 8. – Ч. 2. – К. 2004. – С. 221–237.

¹²⁸ Буцко О. «С возвращением»: судьба украинских граждан, репатриированных на родину // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. – Вип. 2. – К., 1998. – С. 148–162.

¹²⁹ Герасимова М. Повсякденне життя репатрійованих радянських громадян у Сталінській області в перші повоєнні роки (1945–1953) // Історичні і політологічні дослідження. – 2005. – № 1. – С. 234–243.

¹³⁰ Левикін В. Про процес репатріації німецьких військовополонених з СРСР у 1945–1956 роках // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. – Вип. 7. – Ч. 2. – К., 2003. – С. 190–199.

¹³¹ Потильчак О. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954). – К., 2004.

¹³² Чайковский А. Плен: За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.). – К., 2005.

¹³³ Юнгмайстер А. Военнопленные и интернированные на Украине и в Одесской области 1944–1951 гг. (Взгляд изнутри). – Одесса, 2007.

¹³⁴ Голиш Л. Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943–1950 рр.: Автореферат дис. ... к.і.н. – Черкаси, 2007.

¹³⁵ Голиш Г. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України // Укр. іст. журн. – 2005. – № 3. – С. 37–49.

¹³⁶ Шеремета О. До питання про становище дітей в Україні в перші повоєнні роки (1946–1950 рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Вип. 3. – К., 1998. – С. 70–78.

¹³⁷ Лобода М. Демобілізовані як джерело поповнення трудових ресурсів для відбудови важкої промисловості України (1945–1948 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 313–325; Її ж. Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943–1950 рр.): Автореферат дис. ... к.і.н. – К., 2007.

¹³⁸ Див., наприклад, перелік публікацій з цієї теми у кн.: Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. – К., 2007, а також огляди В. Адамовського: Адамовський В. Депортації як форма державного терору в Україні (1930–1950-ті рр.): спроба термінологічного та історіографічного аналізу // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2007. – Вип. 34. – С. 255–268.

¹³⁹ Див., наприклад: Депортація українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / Упор. Ю. Сливка. – Львів, 1998 та ін.

¹⁴⁰ Буцко О. Украина–Польша: миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997.

¹⁴¹ Данилиха Н. Соціально-побутова адаптація українців з Польщі в УРСР у 1944–1950-х роках (на матеріалах західних областей України): Автореферат дис. ... к.і.н. – Львів, 2007

¹⁴² Кіцак В. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація: Автореферат дис. ... к.і.н. – Чернівці, 2003.

¹⁴³ Пронь Т. Переселення українського населення з Польщі на південь України в 1944–1946 рр. (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 8. – К., 2005. – С. 269–282.

¹⁴⁴ Стоцький Я. Конфесійні трансформації внаслідок українсько-польського переселення 1944–1946 рр. // Укр. іст. журн. – 2008. – № 3. – С. 123–134.

¹⁴⁵ Данилиха Н. Радянська політика соціальної інтеграції українських переселенців із Польщі в суспільстві УРСР у кінці 40-их – початку 50-их рр. ХХ ст. (на матеріалах західних областей України) // Народознавчі зошити. – 2006. – Зош. 5–6. – С. 608–617.

¹⁴⁶ Сивирин М. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст.: Автореферат дис. ... к.і.н. – Львів, 2005. – С. 13.

¹⁴⁷ Надольський Й. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.). – Луцьк, 2008.

¹⁴⁸ Платонова Н. Депортація населення західноукраїнських областей у 1948–1950 рр. (на матеріалах фондів Державного архіву МВС України) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. – Вип. 7. – Ч. 2. – К., 2003. – С. 132–138.

¹⁴⁹ Сивирин М. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст.: Автореферат дис. ... к.і.н. – Львів, 2005.

¹⁵⁰ Надольський Й. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.). – С. 42–48.

¹⁵¹ Гаврилов В. Сільська молодь Північного Лівобережжя у відновленні промисловості Донбасу в перші повоєнні роки // Нові сторінки історії Донбасу. – Донецьк, 2000. – Кн. 8. – С. 198–210.

¹⁵² Хойнацька Л. Мобілізація сільського населення на відбудову важкої промисловості України (1943–1950 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. – Вип. 8. – Ч. 2. – К., 2004. – С. 259–264.

¹⁵³ Алфьоров М. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939–1959 рр.). – Донецьк, 2008.

¹⁵⁴ Шипік Н. Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943–1955 рр.: Автореферат дис. ... к.і.н. – Донецьк, 2005.

¹⁵⁵ Там само. – С. 15.

¹⁵⁶ Там само. – С. 16.

¹⁵⁷ Там само.

¹⁵⁸ Гаврилов В. Переселення селян Північного Лівобережжя до Криму після депортації кримських татар // Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – Чис. 5. – К., 2001. – С. 288–294; Його ж. Міграційні процеси в українському селі: 1944–1953 рр. (за матеріалами областей Північного Лівобережжя України) // Сіверянський літопис. – 2002. – № 5. – С. 51–62.

¹⁵⁹ Герасимова М. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953 рр.: Автореферат дис. ... к.і.н. – Донецьк, 2007.

¹⁶⁰ Саржан А. Репатріація: повернення жителів Донбасу з німецької неволі (друга половина 40-х – початок 50-х років) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Зб. ст. – Вип. 1. – К., 2001. – С. 121–126; Його ж. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст. – Донецьк, 2004.

¹⁶¹ Шипік Н. Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943–1955 рр.: Автореферат дис. ... к.і.н. – Донецьк, 2005.

¹⁶² Ленартович О. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр. – Луцьк, 1998. – С. 123. Інші праці про західноукраїнське селянство: Гаврилюк О. Заможне селянство Західної України як об'єкт репресивної політики сталінізму у другій половині 40-х – на початку 50-х років // Питання історії України: Зб. наук. пр. – Чернівці, 1998. – Т. 2. – С. 119–124; Когут П. Колективізація в західноукраїнському селі. – Львів, 2000; Сеньків М. Опір ОУН і УПА колективізації західноукраїнського села, 1944–1952 рр. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Зб. ст. – Вип. 12. – К., 2004. – С. 371–379; Голубко В., Середяк А. Західноукраїнський селянин в умовах комуністичного режиму 1939–1953 рр.: пристосування та спротив // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2007. – Вип. 34. – С. 269–289.

¹⁶³ Генега Р. Участь львівського студентства в русі опору в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. // Укр. іст. журн. – 2007. – № 3. – С. 97–112.

¹⁶⁴ Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.). – Чернівці, 2002; Її ж. Репресивні заходи сталінського керівництва щодо студентства вузів західного регіону України (друга половина 40-х – початок 50-х

рр. XX ст.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Зб. ст. – Вип. 7. – К., 2003. – С. 361–366.

¹⁶⁵ Попп Р. Інтелігенція Львова в 1944–1953 роках (історико-соціологічний аспект): Автореферат дис. ... к.і.н. – Львів, 2003.

¹⁶⁶ Сворак С. Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період // Укр. іст. журн. – 1997. – № 2. – С. 28–42.

¹⁶⁷ Герегова С., Марусик Т. Розвиток вищої освіти в західному регіоні України (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. XX ст.) // Укр. іст. журн. – 1997. – № 3. – С. 101–108.

¹⁶⁸ Бондарчук П. Релігійність населення України (середина 1940-х – середина 1980-х років): Теоретичні проблеми та загальна характеристика // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 8. – К., 2005. – С. 258–287; Його ж. Релігійна поведінка православних віруючих в Україні (середина 1940-х – середина 1980-х рр.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 283–308; Його ж. Особливості інтерпретації догматично-канонічних норм віруючими на рівні буденної релігійної свідомості в Україні (середина 1940-х – середина 1980-х рр.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 11. – К., 2007. – С. 188–228; Його ж. Особливості мотивації релігійності та здійснення релігійних дій віруючими в УРСР (середина 1940-х – середина 1980-х рр.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 12. – К., 2007. – С. 387–415.

¹⁶⁹ Бондарчук П. Релігійна поведінка православних віруючих в Україні: Особливості й тенденції змін (середина 1940-х – середина 1980-х рр.) // Укр. іст. журн. – 2007. – № 3. – С. 138–152.

¹⁷⁰ Швидкий В. Соціальні відхилення як чинник структурних змін українського соціуму другої половини XX ст. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 444, 451.

¹⁷¹ Швидкий В. Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр. // Укр. іст. журн. – 2007. – № 1. – С. 149–169.

¹⁷² Герасимова М. Девіантні форми поведінки у буденному житті населення Сталінської області в перші післявоєнні роки (1945–1953 рр.) // Історичні і політологічні дослідження. – 2002. – № 3/4. – С. 141–149.

¹⁷³ Рабенчук О. Антисоціальні прояви у поведінці населення УРСР (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. XX ст.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 11. – К., 2007. – С. 364–387.

¹⁷⁴ Докладніше про становлення радянології у перші повоєнні роки див.: Меньковський В. История и историография: Советский Союз 1930-х годов в трудах англо-американских историков и политологов. – Минск, 2007. – С. 33–48.

¹⁷⁵ Про «таборовий період» в історії української науки докладніше див.: Wynar L. Ukrainian scholarship in exile: The DP period, 1945–1952 // Ethnic Forum. – 1988. – Vol. 8, no. 1. – P. 40–72.

¹⁷⁶ Рудницький Я. Українська Вільна Академія Наук у Канаді: початковий період роки 1949–1955 // Життєвий досвід українців у Канаді: рефлексії. – Вінніпег, 1994. – С. 163–173.

¹⁷⁷ Принципову різницю між старшим поколінням українських вчених та новою генерацією проводить Джон Армстронг, використовуючи для групування саме освітній фактор (Armstrong J. Ukrainian nationalism. – 3rd ed. – Englewood, Colo., 1990. – P. 236).

¹⁷⁸ Про вплив фактору національного походження на англо-американських радянологів див., наприклад: Nowak A. «Polish connection» in American Sovietology, or the old homeland enmities in the new host country humanities // Ab imperio. – 2007. – № 4. – P. 237–259.

---

¹⁷⁹ Інший проект реформування української діаспорної науки, навпаки, принципово україномовний, представлений Українським історичним товариством та «Українським істориком» Любомира Винара. Докладніше див.: Винар Л. На службі історичної науки: «Український історик», 1963–1988 // Український історик. – 1988. – № 1–4. – С. 5–42; 1989. – № 1–3. – С. 29–42; [тематичний огляд публікацій «Українського історика»] // Український історик. – 1994. – № 1–4; Винар Л. Українське історичне товариство, 1965–2000. Статті і матеріали. – Чернівці, 2000.

¹⁸⁰ Weres R. Confusion in terminology relating to the Ukraine historical, geographical and cultural // Weres R. The Ukraine: Selected references in the English language. – Kalamazoo, Michigan, 1961. – P. 34–40; Ukrainian studies in the West: Problems and prospects // Ukraine in the seventies: Papers and proceeding of the McMaster Conference on contemporary Ukraine, October 1974 / Ed. by P. Potichnyj. – Oakville, Ont., 1975. – P. 337–355; Rudnytsky I. L. Soviet Ukraine in historical perspective // Rudnytsky I. L. Essays in modern Ukrainian history / Ed. by P. Rudnytsky. – Edmonton, 1987. – P. 463; Біланюк П. Деякі зауваження до термінології української в англійських наукових виданнях // Український історик. – 1988. – № 1–4 (97–100). – С. 225–226; Thomas P. The perception of Ukraine in Canadian and American geography textbooks // Життєвий досвід українців у Канаді: Рефлексій. – Вінніпег, 1994. – С. 313–337; Thomas P. Towards a curriculum for teaching the geography of Ukraine // Там само. – С. 339–379; Grabowicz G. Ukrainian studies: Framing the contexts // Slavic Review. – 1995. – Vol. 54, no. 3. – P. 674–690; Hagen von M. Does Ukraine have a history? // Slavic Review. – 1995. – Vol. 54, no. 3. – P. 658–673.

¹⁸¹ Fitzpatrick S. Introduction // Stalinism: New directions / Ed. by S. Fitzpatrick. – New York, London, 2000. – P. 11.

¹⁸² Ibid. – P. 1–14; Keep J. Old controversies, new approaches // Litvin A., Keep J. Stalinism: Russian and Western views at the turn of the millennium. – Londres, New York, 2005. – P. 89–100; Suny R. G. Reading Russia and the Soviet Union in the twenties century: How the «West» wrote its history of the USSR // The Cambridge history of Russia. – Vol. III: The twenties century / Ed. by R. G. Suny. – Cambridge, 2006. – P. 57–64.

¹⁸³ Досить повне уявлення про сучасні розробки історії пізнього сталінізму дає збірник праць за редакції Джуліан Фьорст: Bittner S. [Review of] Fürst, Juliane, ed. Late Stalinist Russia: Society between reconstruction and reinvention. New York: Routledge, 2006. x, 288 p. // The Russian Review. – 2008. – Vol. 1, no.1. – P. 152–153.

¹⁸⁴ Keep J. «It's a woman's world» // Litvin A., Keep J. Stalinism: Russian and Western views at the turn of the millennium. – P. 144–147.

¹⁸⁵ Heinzen J. The art and the bride: Corruption and everyday practice in the late Stalinist USSR // Slavic Review. – 2007. – Vol. 66, no. 3. – P. 389–412; Starks T. [Review of] Bernstein, Frances Lee. The dictatorship of sex: Lifestyle advice for the Soviet masses. DeKalb: Northern Illinois University Press, 2007. xvii, 246. // Russian Review. – 2008. – Vol. 67, no. 1. – P. 162–163.

¹⁸⁶ Thurston R. W. Fear and belief in the USSR's «Great terror»: Response to arrest, 1935–1939 // Slavic review. – 1986. – vol. 45, no. 2. – P. 213–234; Young G. Emotions, contentions politics and empire: Some thoughts about the Soviet case // Ab imperio. – 2007. – № 2. – P. 113–151.

¹⁸⁷ Fitzpatrick S. Ascribing class: The contribution of social identity in Soviet Russia // Stalinism: New directions. – P. 20–46; Fitzpatrick S. The Bolshevik invention of class: Marxist theory and the making of «class consciousness» in Soviet society // The structure of Soviet history: Essays and documents / Ed. by R. G. Suny. – New York, Oxford, 2003. – P. 164–177; Getty A. J. [Review of] Fitzpatrick S. Fear off the masks! Identity and imposture in the twenties century Russia. Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2005. 332 p. // Slavic Review. – 2006. – Vol. 65, no. 4. – P. 834–835.

---

¹⁸⁸ Свідченням визнання внеску Є. Осокіної є те, що Ш. Фіцпатрік її ідей вважає поряд з працями В. Дангам та Я. Корнаї такими, що стали основою сучасних західних досліджень радянських споживацьких практик. Fitzpatrick S. Consumption and civilization // *Stalinism: New directions*. – P. 177–178. Про формування радянської системи привілеїв писав ще Мервін Метьюз. Для прикладу див.: Метьюз М. Становление системы привилегий в Советском государстве // *Вопросы истории*. – 1992. – № 2–3. – С. 45–61.

¹⁸⁹ Mawdsley E., White S. *The Soviet elite from Lenin to Gorbachev: The Central Committee and its members, 1917–1991*. – New York, 2000; Mawdsley E. An elite within an elite: Politburo/Presidium membership under Stalin, 1927–1953 // *The nature of Stalin's dictatorship: The Politburo, 1924–1953* / Ed. by E. A. Rees. – New York, 2004. – P. 59–78; Velychenko S. The bureaucracy, police, and army in twenties century Ukraine. A comparative quantitative study // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1999 [published 2002]. – Vol. 23, no. 3–4. – P. 63–103; Carley M. [Review of] Roger R. Reese. *Red commanders: A social history of the Soviet army officer corps, 1918–1991*. Lawrence: University Press of Kansas, 2005. xiii, 315 p. // *Europe-Asia Studies*. – 2006. – Vol. 58, no. 3. – P. 470–472.

¹⁹⁰ Labor, thought and society in Russia and the Soviet Union: Essays presented to Prof. Reginald E. Zelnik by his students and colleagues / Eds. by G. Surh, R. Weinberg [Special issue] // *Russian History*. – 1996. – Vol. 23, no. 1–4; Filtzer D. Soviet workers and late Stalinism: Labor and the restoration of the Stalinist system after World War II. – Cambridge, 2002; Halfin I. Between instinct and mind: The Bolshevik view of the proletarian self // *Slavic Review*. – 2003. – Vol. 62, no. 1. – P. 34–40; Burton Ch. Soviet medical attestation and the problem of professionalisation under late Stalinism, 1945–53 // *Europe-Asia Studies*. – 2005. – Vol. 57, no. 8. – P. 1211–1230.

¹⁹¹ Ilic M. [Review of] Mary Buckley. *Mobilizing Soviet peasants: Heroines and heroes of Stalin's field*. – Lanham: Rowman and Littlefield Publishers, 2006. xv, 366 // *Europe-Asia Studies*. – 2007. – Vol. 59, no. 7. – P. 1232–1234; Kingston-Mann E. Transforming peasants in the twentieth century: dilemmas of Russian, Soviet and post-Soviet development // *The Cambridge history of Russia*. – Vol. III. – P. 411–439.

¹⁹² Marples D. The kulak in postwar Ukraine // Marples D. *Stalinism in Ukraine in the 40th*. – New York, 1992. – P. 97–110.

¹⁹³ Edele M. Soviet veterans as an entitlement group, 1945–1955 // *Slavic Review*. – 2006. – Vol. 65, no. 1. – P. 111–137.

¹⁹⁴ *Russia – Women – Culture* / Eds. by H. Gosciolo, B. Holmgren. – Bloomington, 1996; Neary R. Mothering socialist society: The wife-activists' movement and the Soviet culture of daily life // *Russian Review*. – 1999. – Vol. 58, no. 3. – P. 396–412; *Women in Stalin era* / Ed. by M. Ilic. – New York, 2001; Krylova A. «Healers of wounded souls»: The crisis of private life in Soviet literature, 1944–1946 // *Journal of modern history*. – 2001. – Vol. 73, no. 2. – P. 307–331; Reid S. Cold war in the kitchen: Gender and the de-Stalinization of consumer taste in the Soviet Union under Khrushchev // *Slavic Review*. – 2002. – Vol. 61, no. 2. – P. 211–252; Goldman W. Women at the gates: Gender and industry in Stalin's Russia. – Cambridge etc., 2002; *Women in Khrushchev era* / Eds. by M. Ilic, S. Reid, L. Attwood. – Basingstoke, New York, 2004; Engel B. A. Women and the state // *The Cambridge history of Russia*. – Vol. III. – P. 468–494.

¹⁹⁵ *How the Soviet system works: Cultural, psychological and social themes* / Eds. by R. Bauer, A. Inkeles, C. Kluckhohn. – New York, 1961. – P. 85.

¹⁹⁶ Krylova A. The tenacious liberal subject in Soviet studies // *Kritika*. – 2000. – Vol. 1, no. 1. – P. 133.

¹⁹⁷ Reshetar J. Jr. National deviation in the Soviet Union // *American Slavic and East European Review*. – 1953. – Vol. 12, no. 2. – P. 162–174.

¹⁹⁸ Докладніше про розвиток досліджень «сталінської суб'єктивності» див.: *Ab imperio*. – 2002. – № 3. – С. 209–417.

---

¹⁹⁹ Fitzpatrick Sh., Gellately R. Introduction to the practices of denunciation in modern European history // *Journal of Modern History*. – 1996. – Vol. 68, no. 4. – P. 747–767; Hellbeck J. Speaking out: Languages of affirmation and dissent in Stalinist Russia // *Kritika*. – 2000. – Vol. 1, no. 1. – P. 71–96; Hellbeck J. Working, struggling, becoming: Stalin-era autobiographical texts // *Russian Review*. – 2001. – Vol. 60, July. – P. 340–359; Roth-Ey K. «Loose girls» on the loose? Sex, propaganda and the 1957 youth festival // *Women in the Khrushchev era* / Eds. by M. Ilic, S. E. Reid, L. Attwood. – New York, 2004. – P. 75–95; Alexopoulos G. Amnesty 1945: The revolving door of Stalin's Gulag // *Slavic Review*. – 2005. – Vol. 64, no. 2. – P. 274–306; Barnes S. «In a manner befitting Soviet citizens»: an uprising in the post-Stalin Gulag // *Slavic review*. – 2005. – Vol. 64, no. 4. – P. 823–850; Statiev A. The nature of anti-Soviet armed resistance, 1942–1944: The North Caucasus, the Kalmyk autonomous republic, and Crimea // *Kritika*. – 2005. – Vol. 6, no. 2. – P. 285–318; Fitzpatrick Sh. Social parasites: How trams, idle youth and busy entrepreneurs impeded the Soviet march to Communism // *Cahiers du monde russe*. – 2006. – An. 47, no. 1/2. – P. 377–408; Lapiere B. Making hooliganism on a mass-scale: The campaign against petty hooliganism in the Soviet Union, 1956–1964 // *Cahier du monde russe*. – 2006. – An. 47, no. 1/2. – P. 349–375; Heinzen J. The art and the bribe: Corruption and everyday practice in the late Stalinist USSR // *Slavic Review*. – 2007. – Vol. 66, no. 3. – P. 389–412; Nathans B. The dictatorship of reason: Aleksandr Vol'pin and the idea of rights under «developed socialism» // *Slavic Review*. – 2007. – Vol. 66, no. 4. – P. 630–665; Fürst J. Between salvation and liquidation: Homeless and vagrant children and the reconstruction of Soviet society // *The Slavonic and East European Review*. – 2008. – Vol. 86, no. 2. – P. 232–258.

²⁰⁰ Shelley L. Policing Soviet society: The evolution of state control. – London, New York, 1996; Соломон П. Советская юстиция при Сталине. – М., 1998; Solnick S. Stealing the state: Control and collapse in Soviet institutions. – 2nd ed. – Cambridge, MA, London, 1999; Gorlizki Y. Policing post-Stalin society. The militsia and public order under Khrushchev // *Cahiers du monde russe*. – 2003. – An. 44, no. 2/3. – P. 465–480; Heinzen J. Informers and the state under late Stalinism: Informant networks and crimes against «Socialist property», 1940–53 // *Kritika*. – 2007. – Vol. 8, no. 4. – P. 789–815.

²⁰¹ Krylova A. The tenacious liberal subject in Soviet studies. – P. 119–146.

²⁰² Ibid. – P. 120.

²⁰³ Ibid. – P. 141.

²⁰⁴ Hellbeck J. Speaking out: Languages of affirmation and dissent in Stalinist Russia. – P. 71.

²⁰⁵ Romerstein H. Divide and conquer: The KGB disinformation campaign against Ukrainians and Jews // *The Ukrainian Quarterly*. – 2002. – Vol. 48, no. 4. – P. 349–360.

²⁰⁶ Marples D. Stepan Bandera: The resurrection of a Ukrainian national hero // *Europe-Asia Studies*. – 2006. – Vol. 58, no. 4. – P. 555–566.

²⁰⁷ Vociurkiw B. The Ukrainian Greek Catholic church and the Soviet State (1939–1950). – Edmonton, 1996. Укр. переклад: Боцюрків Б. Українська греко-католицька церква і радянська держава (1939–1950). – Львів, 2005. Рецензія на англ. видання див.: Сороковський А. Дослідження історії української греко-католицької церкви // *Український історик*. – 1998. – Рік 35. – № 1–4. – С. 291–296.

²⁰⁸ Harvard Ukrainian Studies. – Special issue: Ukrainian church history in tribute to Bohdan R. Vociurkiw. – 2002–2003 [published 2007]. – Vol. 26, no. 1–4. У цьому випуску є два біографічні нариси про Б. Боцюрківа, та бібліографія його робіт за 1955–2007 рр., укладена Андрієм Кравчуком.

²⁰⁹ About the Program [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.ualberta.ca/CIUS/religion-culture/c-program.htm>> 06.02.2008.

-
- ²¹⁰ Plokhy S., Sysyn F. Religion and nation in modern Ukraine. – Edmonton, Toronto, 2003. Рецензії на це видання див.: *Europe-Asia Studies*. – 2005. – Vol. 57, no. 1. – P. 163–165; *Harvard Ukrainian Studies*. – 2001 [published 2005]. – Vol. 25, no. 3–4. – P. 300–304.
- ²¹¹ Plokhy S. In the shadow of Yalta: International politics and the Soviet liquidation of the Greco-Catholic church // Plokhy S., Sysyn F. Religion and nation in modern Ukraine. – P. 58–73.
- ²¹² Sysyn F. The Ukrainian Orthodox question in the USSR // Plokhy S., Sysyn F. Religion and nation in modern Ukraine. – P. 74–87.
- ²¹³ Yekelchik S. Stalin's empire of memory: Russian-Ukrainian relations in the Soviet historical imagination. – Toronto, Buffalo, London, 2004 (рецензія: *Europe-Asia Studies*. – 2005. – Vol. 57, no. 4. – P. 635–636). Укр. переклад: Скульчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К., 2008. Далі цитуватимемо за українським виданням. Свої ідеї автор викладає також в наступних публікаціях: Yekelchik S. Diktat and dialogue in Stalinist culture: Staging patriotic historical opera in Soviet Ukraine (1936–1954) // *Slavic Review*. – 2000. – Vol. 59, no. 3. – P. 597–624; Idem. Celebrating the Soviet present: The Zhdanovshchina campaign in Ukrainian literature and arts // *Provincial landscapes: Local dimensions of Soviet power, 1917–1953* / Ed. by D. Raleigh. – Pittsburgh, 2001. – P. 255–275.
- ²¹⁴ Скульчик С. Імперія пам'яті. – С. 23.
- ²¹⁵ Там само. – С. 17.
- ²¹⁶ Там само. – С. 32.
- ²¹⁷ Luckyj G. Ukrainian literature in the Twenties century: A reader's guide. – Toronto, Buffalo, London, 1992; Kelly C. «Thank you for the wonderful book»: Soviet child readers and the management of children's reading, 1950–1975 // *Kritika*. – 2005. – Vol. 6, no. 4. – P. 717–753.
- ²¹⁸ Soviet music and society under Lenin and Stalin: The baton and the sickle / Ed. by N. Edmunds. – London, New York, 2004 (рецензія: *Slavonic and East European Studies*. – 2005. – Vol. 83, no. 2. – P. 334–336); Tomoff K. Creative Union: The professional organization of Soviet composers, 1939–1953. – Ithaca, Londres, 2006 (рецензія: *Ab imperio*. – 2007. – № 2. – P. 442–446).
- ²¹⁹ Liber G. Alexander Dovzhenko: A life in Soviet film. – London, 2002; Beumers B. Soviet and Russian blockbusters: A question of genre? // *Slavic Review*. – 2003. – Vol. 62, no. 3. – P. 441–454; Prokhorov A. Cinema of attractions versus narrative cinema: Leonid Gaidai's comedies and El'dar Riazanov's satires of the 1960s // *Ibid.* – P. 455–472; Gillespie D. The sounds of music: Soundtrack and song in Soviet film // *Ibid.* – P. 473–490; Monastireva-Anschell E. Redressing the Commissar: Thaw cinema revises Soviet structuring myths // *Russian Review*. – 2006. – Vol. 65, no. 2. – P. 230–249.
- ²²⁰ Liber G. Alexander Dovzhenko: A life in Soviet film. – P. 5.
- ²²¹ Velychenko S. Shaping identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish accounts of Ukrainian history, 1914–1991. – New York, 1993; Idem. Restructing and the non-Russian past // *Nationalities Papers*. – 1994. – Vol. 22, no. 2. – P. 325–335.
- ²²² Velychenko S. Restructing and the non-Russian past. – P. 325–326.
- ²²³ Velychenko S. Shaping identity in Eastern Europe and Russia.
- ²²⁴ *Ibid.* – P. 1.